

Tidligpensjonering og verdsetting av partner

av Bjørn Atle Sundsbak Halse

Mastergraden i sosiologi

Høsten 2008

Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

Det samfunnsvitenskapelige fakultet

Universitetet i Oslo

Forord

Denne oppgaven har vært utført som en del av NorLAG prosjektet på Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA). Jeg takker Britt Slagsvold og «eldre år» - gruppen for at jeg fikk anledning til å være med på prosjektet. Det har vært interessant og lærerikt.

Stor takk til veileder Arne Mastekaasa, som har vært en dyktig og oppmuntrende veileder. Takk skal også biveileder Per Erik Solem ha.

Ellers takker jeg Per Halse, Rolf Halse, Bente Meen, Knut Meen og Eva Sundsback for innspill, kommentarer og gjennomlesninger.

Mest av alle takkes Bente Meen for støtte og tålmodighet.

Sammenfatning

Temaet som belyses i denne studien er hvordan verdsetting av partner påvirker aktørers tidligpensjonering. Foreliggende undersøkelser peker i ulike retninger når det gjelder sammenhengen mellom sivilstand og tidligpensjonering. Er det en forskjell i tidligpensjoneringen mellom enslige/skilte/enker/enkemenn på den ene siden og gifte/samboende på den andre siden? Hvis det foreligger en sammenheng, vil jeg se nærmere på hvorfor det er slik. Man kan reise spørsmål om sammenhengen er kausal. Kan hende finner man at det er variasjoner i påvirkningen fra sivilstand innad i gruppen av gifte/samboende? Hvilke påvirkninger og vurderinger er det som fører til at respondenten velger eller planlegger slik? Jeg studerer prosesser som kan være med på å forklare årsaken til at gifte og samboende synes å gå av tidligere.

Jeg undersøker om verdsetting av partner påvirker tidligpensjoneringen. Til dette anvender jeg et mål på kvalitet i relasjonen. Jeg ser også på om investering i forholdet henger sammen med aktørers tidligpensjonering. Dessuten undersøker jeg om det forekommer samtidig pensjonering – det vil si at ektefeller planlegger å gå av til samme tid. Altså at den ene partneren går av tidligere eller senere, alt etter som.

Studien er basert på et datasett fra spørreundersøkelsen «Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon» (NorLAG) og inkluderer 5589 respondenter. Det empiriske materialet rommer mye informasjon om familie og pensjonering, og skulle derfor være egnet til dette formålet. Det store antallet relevante variabler er styrken med datasettet. Imidlertid er NorLAG en tverrsnittundersøkelse, og inneholder ikke så mange respondenter som nettopp har pensjonert seg. Jeg har derfor valgt å studere *planer* om pensjonering, slik at jeg kan inkludere flere respondenter.

Når det gjelder teorien, så trekker jeg inn teori om planlegging, pensjoneringsvalg og sosiologisk og økonomisk teori om verdsetting og investering i relasjonen. Innen pensjoneringslitteraturen er begrepene «tiltrekking» og «utstøting» sentrale for å forklare pensjoneringsadferd. Jeg har valgt å fokusere på tiltrekkingsforklaringene i denne sammenhengen. De skildrer aktive og rasjonelle valg mellom flere alternativer i avslutningen av yrkeskarrieren. Dette i motsetning til utstøtingsforklaringer som beskriver situasjoner hvor aktører enten ikke har noe valg, eller følger normer på en ikke-rasjonell måte. Teorien om planer antyder at planer fungerer best som forutsigelse av adferd når aktøren har god oversikt over muligheter og utfordringer knyttet til handlingen (Ajzen 1988). Det er også en av

grunnen til at jeg fokuserer på tiltrekkingsforklaringer. Utstøtingsforklaringene er det vanskeligere for aktørene å forutsi. Eksempelvis kan man bli syk, og således må trygdes.

Angående teori om verdsettingen av partner, så er kvalitet i relasjonen en viktig variabel. Jeg anvender kvalitet som et mål på verdsetting av partner. Tanken er at en høyere verdsatt partner, fører til at tiden utenfor arbeidsplassen verdsettes høyere. Slik blir pensjonstiden mer attraktiv i forhold til fortsatt arbeid. Selve variabelen er målt med en indeks satt sammen av sju spørsmål om forholdet til partneren, basert på faktoranalyse og undersøkelse av korrelasjoner med eksterne variabler. Jeg videreutvikler verdsettingsperspektivet ved også å studere om investering i partneren henger sammen med tidligpensjonering. Som en uperfekt mål på slik investering i forholdet, anvender jeg varighet i forholdet som variabel.

Sammenhengen mellom variablene undersøkes med multippel logistisk regresjonsanalyse. Den avhengige variabelen er utformet som følger: Har en plan om pensjonering før 63 år, eller har ikke en plan. Jeg undersøker også andre utforminger av den avhengige variabelen for å kontrollere modellen og resultatene.

Jeg finner at gifte og samboende oftere planlegger å gå av tidligere, men som nevnt over, er det flere prosesser som kan forklare en slik observasjon. Mitt viktigste funn er at høy kvalitet i relasjonen ser ut til å være forbundet med hyppigere planlagt tidligpensjonering. Det gir støtte til teorien om at verdsetting av partner fører til høyere verdsatt fritid. På den annen side finner jeg ikke at investering i forholdet – målt med varighet i forholdet – finner støtte i det empiriske materialet. Jeg finner heller ikke at samtidig pensjonering har betydning for planleggingen av pensjonering.

Hva betyr så resultatene? For det første at sivilstand alene (gift/samboer versus enslig/skilt/enke/enkemann) ikke er tilstrekkelig som forklaring. Dernest tyder resultatene på at verdsetting av partner er en av flere forklaringer som kan ligge til grunn for observasjonen av at gifte og samboende oftere planlegger tidlig avgang. Min anbefaling til fremtidig forskning er at ikke-monetære aspekter ved relasjonen til partner må vektlegges mer. Videre kunne det vært interessant å studere om funn fra analyse av planer for pensjonering gjenfinnes i studier av faktisk pensjonsadferd.

Innholdsfortegnelse

KAPITTEL 1. INNLEDNING	9
1.1 PENSJONERING I ENDRING	9
1.2 HVORFOR UNDERSØKE PENSJONERING OG NÆRE RELASJONER?	11
1.3 TEORI OM PENSJONERING, PLANLEGGING OG HVORDAN SIVILSTANDEN PÅVIRKER PENSJONERINGEN	13
1.4 KORT OM PROBLEMSTILLINGER I OPPGAVEN	14
1.5 OM DATA OG METODE	15
1.6 OPPBYGGING AV OPPGAVEN	17
KAPITTEL 2. TEORETISKE PERSPEKTIVER, TIDLIGERE FORSKNING OG PRESENTASJON AV HYPOTESER.....	18
2.1 HVA VENTER? PENSJONSTIDEN SOM ALENEBOENDE ELLER GIFT/SAMBOER	18
2.2 HVILKEN BETYDNING HAR DET Å UNDERSØKE PLANER (OG IKKE ADFERD)?	19
2.3 PRESENTASJON AV TEORI OM PENSJONERINGSVALG	22
2.3.1 TILTREKNINGSFORKLARINGER SOM RASJONELLE VALG	24
2.3.2 BEGRENSEDE VALGMULIGHETER FØRER TIL UTSTØTING	27
2.3.3 NORMBASERT UTSTØTING OG FREMSTØTING.....	30
2.4 PARFORHOLD OG TEORI OM VERDSETTING.....	32
2.5 FORHOLDET MELLOM TIDLIGPENSJONERING OG SAMTIDIG PENSJONERING	36
2.6 FORSKNING OM OG MÅLING AV RELASJONELL KVALITET.....	38
2.7 PRESENTASJON AV HYPOTESER.....	40
KAPITTEL 3. PRESENTASJON AV DATA OG METODE.....	45
3.1 OM DATAMATERIALET	45
3.2 HVORDAN DEFINERE PENSJONERING?	46
3.3 PENSJONSORDNINGER FOR NORSKE ARBEIDSTAKERE VED INTERVJUTIDSPUNKTET	49
3.4 AVHENGIG VARIABEL - PENSJONERINGSTIDSPUNKT.....	51
3.5 UAVHENGIGE VARIABLER.....	56
3.6 OM MÅLING AV VARIABLEN «KVALITET I RELASJONEN».....	61
3.7 ANALYTISK TILNÆRMING	65

KAPITTEL 4. RESULTATER FRA ANALYSER AV PENSJONSPLANER OG SIVILSTAND	70
4.1 INNLEDENDE UNDERSØKELSER.....	70
4.2 MULTIPPEL REGRESJON MED SIVILSTAND, KJØNN OG KONTROLLVARIABLER	74
4.3 MULIGE SAMMENHenger MELLOM SIVILSTAND OG PLANLAGT TIDLIGPENSJON.....	79
4.3.1 KVALITET I RELASJONEN – HYPOTese II.....	81
4.3.2. VARIGHET I FORHOLDET – HYPOTese III	82
4.3.3 SAMTIDIG PENSJONERING – HYPOTese IV	86
4.3.4 KJØNNSFORSKJELLER.....	90
KAPITTEL 5. KONKLUSJON	92
5.1 HVA ER FUNNENE?.....	92
5.3 METODISKE BETRAKTNINGER	95
5.4 NOEN FORSKNINGSMESSIGE IMPLIKASJONER AV FUNNENE	97
5.5 INNSPILL TIL VIDERE FORSKNING	98
APPENDIKS.....	99
APPENDIKS A. OVERSIKT OVER MANGLENDE VERDIER I VARIABLER.....	100
APPENDIKS B. KONTROLL AV MODELL I TABELL 4.3	101
APPENDIKS C. KONTROLL AV BORTFALL AV RESPONDENTER.....	102
LITTERATURLISTE.....	103

LISTE OVER TABELLER

Tabell 2.1 Oversikt over hovedtrekk i forklaringer på pensjonsadferd	25
Tabell 3.1 Avhengige variabler.....	51
Tabell 3.2 Presentasjon av dikotome variabler.....	59
Tabell 3.3 Presentasjon av kontinuerlige variabler	60
Tabell 3.4 Åtte variabler som er aktuelle for den sammenslåtte variabelen «kvalitet i relasjonen».....	61
Tabell 3.5 Prinsippal komponent analyse av åtte variabler om kvalitet i relasjonen til partner.....	63
Tabell 3.6 Korrelasjoner mellom utvalgte bakgrunnsvariabler og kjennetegn ved forholdet på den ene siden, og positiv kvalitet i parforholdet og negativ kvalitet i parforholdet på den andre.....	65
Tabell 4.1 Krysstabell over respondenters sivilstand og hvorvidt de har planlagt pensjonering før 63 år.....	73
Tabell 4.2 Multippel logistisk regresjon av sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon, med hensyn til sivilstand og utvalgte kontrollvariabler.....	75
Tabell 4.3 Multippel logistisk regresjon av sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon, med hensyn	

til sivilstand og utvalgte kontrollvariabler. Separate analyser for kvinner og menn. Videre er t-test for signifikante forskjeller mellom menns og kvinners koeffisienter, tatt med.....	77
Tabell 4.4 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler.....	80
Tabell 4.5 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler. Menn og kvinner er analysert separat. Videre er t-test av signifikante forskjeller mellom kvinners og menns koeffisienter inkludert.....	89
Tabell 5.1 Oversikt over fremsatte hypoteser og empiriske funn.....	93
Tabell A.1 Oversikt over manglende opplysninger i variabler og hvilke tiltak som er gjort.....	100
Tabell B.1 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon før 66 år, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler.....	101
Tabell C.1 Har bortfall av respondenter noe å si for resultatene?.....	102

LISTE OVER FIGURER

Figur 2.1 «Theory of Planned Behaviour» etter Ajzen (1988: 133). Den stiplede pilen indikerer prediksjon og ikke årsakssammenheng.....	20
Figur 3.1 Oversikt over hvor mange respondenter som ønske om å pensjonere seg i ulike aldre. Ikke oppgitte aldre er utelatt.....	54
Figur 4.1 Kumulative kurver av respondenters pensjonsplaner (i hele år). Kurvene viser forskjell mellom respondenter med og uten partner.....	72
Figur 4.2 Sannsynlighet for å planlegge tidligpensjonering etter sivilstand og sammenslåtte verdier på kontrollvariabler (i tabell 4.2).....	79
Figur 4.3 Sannsynlighet (i logitverdier) for å ha planlagt tidlig pensjonering ved ulik varighet i forholdet.....	84
Figur 4.4 Sannsynlighet (i logitverdier) for å ha planlagt tidlig pensjonering ved ulik aldersforskjell til partner. Ved negativ aldersforskjell er partner yngre.....	87

Kapittel I

Innledning

I.1 Pensjonering i endring

Denne studien handler om hvordan sivilstand påvirker tidligpensjonering. Er det noen sammenheng? Og i tilfelle ja: Hvorfor er det slik? Jeg vil særlig se nærmere på aktørers verdsetting av ektefeller eller samboere. Men før jeg går inn på de konkrete analysene og bakgrunnen for dem, beskriver jeg innledningsvis den institusjonelle rammen for pensjonering for å plassere problemstillingen i en bredere samfunnsmessig kontekst.

Norges første landsdekkende pensjonsordning ble vedtatt av Stortinget i 1936 (Hatland 1987: 53; Øverbye 1991:11). I tiden etter Andre verdenskrig og frem til i dag har flere pensjonsreformer fulgt. Fra den første innføringen var offentlige minimumspensjoner et politisk virkemiddel mot fattigdom blant eldre. Svært viktig for eldres økonomi var også den senere påbyggingen med opptjente pensjonsrettigheter. I 1966 vedtok de folkevalgte en slik inntektsavhengig tilleggspensjon, på toppen av en universell alderstrygd (Pedersen 2005:11). Reformen styrket den økonomiske situasjonen til et bredt lag av senioren i befolkningen¹.

Virkningene har ikke bare vært økonomiske. Allmenngjøringen av pensjonering endret mulighetene for avslutningen på yrkeskarrierene (Kohli og Rein 1991:21. De fleste arbeidstakere følger gjeldene pensjonsregler og pensjonsrettigheter når de forlater yrkeslivet

¹I boken «Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre» omtaler historikeren Francis Sejersted folkepensionen (Norge) og almänna tilleggspensionen (Sverige) som «juvelen i kronan» i velferdsstaten (2005: 416).

og trer inn i pensjonistenes rekker. Denne overgangen er en av de viktigste i livsløpet (Thorsen 2002: 21-23).

Pensjonering og pensjonsutbetaling utviklet seg til et sentralt velferdsgode i løpet av det 20. århundret, og ordningen vil trolig bestå i overskuelig fremtid. I lys av den ventede «eldrebølgen» har det imidlertid oppstått bekymring for finansieringen av fremtidige pensjoner (Østby 2004; Pedersen 2005; Blöndal og Scarpetta 1998). Bekymringen kommer til uttrykk i det regjeringsnedsatte Johnsen-utvalgets mandat: «Et fremtidig pensjonssystem må ivareta hensynet til langsiktighet, stabilitet og oversiktligheit, og bidra til å møte utfordringer knyttet til en aldrende befolkning og tiltakende tidligpensjonering» (NOU 2004:1, s. 38). Befolkningsutviklingen innebærer at det i fremtiden blir færre yrkesaktive og flere pensjonister, slik at samfunnets utgifter til pensjon trolig øker.

Samtidig som befolkningens gjennomsnittlige alder stiger, har pensjonsalderen sunket over tid. Lengre pensjonstid vil føre til økede pensjonsutbetalinger for samfunnet. Siden syttitallet har yrkesaktive i Norge gått av med pensjon tidligere (NOU 2004:1, s. 178). Kanskje ser man tegn til at økningen i tidligpensjonering avtar (Haga 2007) – men den langsiktige trenden har vært at eldre i snitt tilbringer flere år i pensjonistenes rekker.

Spørsmålet blir hvordan merkostnadene skal håndteres². Skal den ventede økningen i utbetalinger dekkes inn av lavere pensjoner for de eldre, større offentlig skattetrykk på de yrkesaktive, senere pensjonsavgang, eller en kombinasjon av disse tre alternativene?

Siden Johnsen-utvalget presenterte reformforslaget «Modernisert folketrygd» (NOU 2004:1), har to regjeringer lagt frem to stortingsmeldinger (St. meld. nr 12, 2004-5; St. meld. nr 5, 2006-7). Tariffoppgjøret våren 2008 knesatte prinsippene for reformen som skal iverksettes fra 2011. Imidlertid er det fortsatt debatt om pensjonsordningene. Eksempelvis finnes det røster som tar til orde for at AFP-tillegget bør tildeles alle yrkesaktive (Aftenposten 4. april 2008). Selv om mye av reformen ligger fast, er det sannsynlig at man fortsatt trenger kunnskap om hvordan og hvorfor arbeidstakere pensjonerer seg.

Mye forskning foreligger om valg av pensjonering. Denne oppgaven forsøker å bidra til forståelsen av et delproblem innenfor pensjonsforskningen. Valget av problemstilling er inspirert av Esping-Andersens spørsmål: «What happens to our political economy models of welfare regimes when we insert the family?» (1999:50). Selv om utgangspunktet og ambisjonene er forskjellige, stiller jeg et liknende spørsmål: Hvordan påvirker hensynet til

² Se for eksempel Pedersen (2005, 1999); Pedersen og Koren (2006); Øverbye (1996) og Myles (2002, 1989) for interessante perspektiver.

familie personers beslutninger om tidligpensjon? Jeg avgrenser spørsmålet til relasjonen til ektefelle eller samboer.

Nå er det ikke slik at det ikke foreligger noen forskning om sammenheng mellom pensjonering og sivilstand. Tvert i mot finnes det også på dette området en hel del forskning. Eksempler på bidrag som har tatt med sivilstand i analyser er Enjolras og Pedersen (1997), Pedersen (1997), Midtsundstad (2002a og 2002b), Snartland og Øverbye (2003), Dahl, Nilsen & Vaage (2003), Thøgersen, Bratberg & Holmås (1998) og Aavik, Dahl og Vaage (2005). Men resultatene er ikke entydige. Jeg kommer tilbake til hva disse og andre studier finner. Solem fremhever at sivilstand ser ut til å ha ulik innvirkning i forskjellige sammenhenger (2001: 60). Jeg vil derfor gå nærmere på hvordan sivilstand kan påvirke tidligpensjonering. Forhåpentligvis kan jeg også kaste lys over sammenhenger som er lite studert internasjonalt, og ikke undersøkt i norsk forskning.

1.2 Hvorfor undersøke pensjonering og nære relasjoner?

Hans-Tore Hansen avslutter en artikkel om trygdeforskning på følgende måte: «Trygdefeltet er komplekst og har stor samfunnsmessig betydning. Kanskje er den største utfordringen å synliggjøre hvor sparsom og mangelfull forskningsbasert kunnskap om trygd i dag egentlig er.» (1998: 221). Muligens kan det samme sies om pensjonsforskningen? Den er i hvert fall nært beslektet med trygdeforskningen. Og målene på forklart variasjon (R^2 og pseudo- R^2) er ikke svært høye i sentrale norske undersøkelser (for eksempel Pedersen 1997: 51; Midtsundstad 2002a: 167; Dahl, Nilsen & Vaage 2003: 187,189; Aavik, Dahl & Vaage 2005: 19-20). Men lite utviklet kunnskap kan også ses som en utfordring. Denne studien har som mål å bidra til pensjoneringsforskningens repertoar av relevante forklaringer – selvsagt i beskjedent omfang. Jeg skal undersøke empirisk noen utvalgte forklaringer som kan tenkes å påvirke tidspunktet for pensjoneringen i samfunnet.

Når en arbeidstaker avslutter sitt yrkesliv og trer inn i en ny livsfase, vil hensynet til partner veie tungt. Mange arbeidstakere som nærmer seg pensjonsalder, har familie og lever i et parforhold. Siden pensjonering er en viktig overgang i livet, har arbeidstakernes valg av tidspunkt konsekvenser for familien, og særlig for partneren. (Hernæs, Røed og Strøm 2002: 16). Sannsynligvis velger arbeidstakere pensjonstidspunkt ikke bare ut fra egne interesser, og for eksempel helse og forhold ved arbeidsplassen. Normalt vil han eller hun også ta hensyn til partneren, deres relasjon og deres felles økonomi.

Pensjonsforskning som overser familie- og partnerrelasjoner kan gi uriktige prognoser for endringer i pensjonssystemet. To eksempler fra litteraturen kan illustrere problemet med feil i prognoser. I et amerikanske bidrag anslår Coile 13-20 prosent feilestimering av pensjoneringsadferden hvis man utelater påvirkning fra partneren (2003: 3). Et annet bidrag beskriver noe mer moderate utslag, opptil 6 prosent (Gustman og Steinmeier 2004b: 723).

Som nevnt har en rekke forskere allerede bidratt til forskningen på pensjonering og familie, så vel i Norge som internasjonalt. Snartland og Øverbye omtaler det som «et raskt voksende forskningsfelt» (2003: 49). Jeg skal kort omtale noen av de norske bidragene³. Tove Midtsundstad finner at hjemmeværende eller pensjonert partner fører til større sannsynlighet for tidlig avgang. Hun påviser også at gifte kvinner går av tidligere, mens det motsatte er tilfellet med gifte menn (2002a: 109). I en undersøkelse med yrkesgruppene lærere og ingeniører finner Snartland og Øverbye at gifte menn og kvinner går tidligere av enn enslige. Resultatene er signifikante for ingeniører, men ikke lærere (2003: 46-7). I Axel West Pedersens undersøkelse velger kvinner med eldre partnere å gå av med pensjon tidligere (1997: 55). Enjolras og Pedersen (1997: 37-41) finner blant annet at særlig kvinner gift med yrkesaktiv partner har større sannsynlighet for tidlig avgang (via AFP⁴). Likeledes påviser Blekesaune og Solem (2005: 21) at gifte og samboende kvinner oftere går tidligere av enn enslige, skilte og enker. For menn er det ikke forskjeller knyttet til sivilstand.

Også økonomer er sentrale bidragsytere til forskningen i Norge. Dahl, Nilsen og Vaage (2003: 186-190) finner at partnerens inntekt og formue påvirker arbeidstakers pensjonering. Jia (2004: 31) finner signifikant utslag for formue, men ikke inntekt. Dahl, Nilsen og Vaage finner videre at en allerede pensjonert partner gjør tidlig pensjonering mer sannsynlig, noe Jia også påviser (2004: 35). Jia finner også at høy inntekt hos partneren reduserer sannsynligheten for tidligpensjonering for menn, mens det motsatte er tilfellet for kvinner (2004: 34). Hans analyser tyder også på at kvinner tilpasser seg partnerens situasjon mer enn menn gjør (2004: 35). I Aakvik, Dahl og Vaages (2004: 18) undersøkelse tar særlig ikke-gifte kvinner sjeldnere ut tidligpensjon. Flere bidrag fra Frisch-senteret modellerer påvirkningen mellom to partnere som strategiske spill. Hærnes, Jia og Strøm (2001) finner at en modell hvor «mannen er 'leder' og kvinnen 'følger'»⁵ passer dataene bedre enn likeverdig

³ Som jeg utdyper senere, ser jeg i noen grad bort fra arbeider om uførepensjon

⁴ Enjolras og Pedersen undersøker også uførepensjon og alderspensjon, med noe annerledes funn enn for AFP (1997: 37-41)

⁵ Hærnes, Rød og Strøm (2002: 17)

spill og eller beslutninger uten forutsetning om spill⁶. I en annen artikkel i Jias doktoravhandling (2004: 58) er mannen «leder» i 60 prosent av husholdningene, mens i de øvrige 40 prosentene blir det tatt en felles beslutning⁷. I en tredje artikkel i Jias doktoravhandling med et dynamisk programmering⁸ rammeverk, finner han at menn synes å ha større forhandlingsmakt enn kvinner når det gjelder parforhold og pensjonering (2004: 65).

Amerikanske Szinovacz og DeViney (2000: 475) skriver at den internasjonale ikke-økonomiske forskningen om ekteskap og pensjonering, kan deles i to: Den ene handler om makt og kjønnsroller i forholdet; den andre om ekteskapets eller samboerskapets kvalitet. Ett spørsmål jeg tar opp i denne studien er den andre delen: kvalitet i relasjonen. En slik problemstilling er også lite undersøkt internasjonalt. Tre bidrag kan nevnes: Henkens (1999) og Raymo og Sweeney (2006), samt allerede nevnte Szinovacz og DeViney (2000). Henkens utfører analyser med two-stage least squares (2SLS) regresjon av respondents intensjoner om å pensjonere seg, samt partners støtte til pensjoneringen. Han finner at intensjonen om å pensjoneres styrkes ved høy kvalitet i relasjonen (1999: S70). Raymo og Sweeney finner at det å være «married, very close to the spouse» øker preferansen for å være fulltidspensjonert om ti år⁹ (2006: S167). Szinovacz og DeViney har gjennomført den studien som mest direkte måler sammenhengen mellom tidligpensjonering og kvalitet i relasjonen. Med Cox-regresjon av pensjoneringsadferd finner de at sjansen for valget av tidlig pensjonering øker ved høy kvalitet i relasjonen (2000: 486).

Siden det foreligger begrenset med litteratur i Norge og internasjonalt om problemstillingen, synes det å være god grunn til å vie spørsmålet oppmerksomhet.

1.3 Teori om pensjonering, planlegging og hvordan sivilstanden påvirker pensjoneringen

For å beskrive aktørers valg av pensjoneringstidspunkt anvender jeg det mye brukte skillet mellom tiltrekking (engelsk: «pull») og utstøting (eng.: «push») (Elster 2007: 87; Solem 2001: 53; Gambetta 1987). Kvinner og menn «tiltrekkes» av ulike valgalternativer. Alternativt kan de følge normer for avgang («utstøting») eller av ulike grunner tilskyndes til mindre rasjonelle løsninger. De kan også bli skjøvet ut av arbeidslivet, hvis det ikke finnes

⁶ Det er snakk om henholdsvis Stackelberg (mannen «leder») og Nash-Cournot (likeverdige) spill.

⁷ Felles beslutning vil si at paret maksimerer felles nytte uten forutsetning om spill (Jia 2004: 44)

⁸ Se f.eks. Hernæs, Røed og Strøm (2002: 15-6) om dynamisk programmering som tilnærming

⁹ På intervjutidspunktet var så godt som alle respondentene i alderen 52-54 år (Raymo og Sweeney 2006: S163)

valgalternativer («utstøting»). Hovedsakelig undersøker jeg tiltrekkingsforklaringer i denne studien. I fremstillingen av teorien tar jeg utgangspunkt i Jon Elsters omtale av tiltrekking og utstøting (2007: 87).

Jeg behandler videre teorier om forholdet mellom planer og adferd. Disse peker på at planer fungerer best som forutsigelse av handling når aktøren har oversikt over handlingssituasjonen (Ajzen 1988: 115-6). Dette er en viktig grunn til at jeg velger å konsentrere analyser om tiltrekkingsforklaringer. For tiltrekkingsforklaringer beskriver situasjoner hvor aktørene handler rasjonelt og besitter i hvert fall en del informasjon om situasjonen de handler i.

I denne studien er jeg opptatt av hvordan partneren verdsettes av aktøren. Et sentralt forskningsspørsmål er om aktørens vurdering av kvalitet i relasjonen påvirker planene om pensjonering. I kapittel to drøfter jeg mer i detalj hva et begrep om kvalitet i relasjonen betyr. Etterpå viderefører jeg teorien om verdsetting til også å omfatte investering i forholdet. Her trekker jeg inn sosiologisk og økonomisk teori. Kanskje kan partnere sies å investere i forholdet som en slags human kapital (Bryant 1990: 244).

1.4 Kort om problemstillinger i oppgaven

Jeg har allerede antydnet temaene jeg vil undersøke. Her skisseres problemstillingene kort. Jeg presenterer hypoteser mer formelt i kapittel to og plasserer dem i sammenheng med teori og relevant forskning.

Jeg er interessert i hvordan aktører verdsetter partneren i forhold til beslutninger om pensjonering. Tanken er at høy verdsetting gjør tiden utenfor arbeidsplassen mer attraktiv, slik at pensjonering fremstår som mer gunstig. Den mest brukte variabelen¹⁰ i analyser av pensjonering og parforholdet er en dikotom variabel med gift/samboer (ja/nei). I litteraturen er der ulike funn om sammenheng mellom sivilstand og tidligpensjonering (Solem 2001:60). En slik sammenheng kan heller ikke uten videre tolkes som kausal. Det kan ligge flere mulige årsaker til grunn. Kanskje er verdsetting av partner det som kan forklare et slikt funn. En annen mulighet er at det å ha en partner gir bedre felles økonomi, særlig i forhold til pensjonsformue (Solem 2001: 67). Ved å dele på utgifter og liknende, strekker pensjonsutbetalingene lenger. Slik kan pensjonstiden bli mer attraktiv. Jeg skal i denne undersøkelsen konsentrere meg om verdsetting av partner og variasjoner i slik verdsetting. NorLAG datatsettet som jeg anvender, er velegnet til å undersøke denne problemstillingen,

¹⁰ En annen mye brukt variabel er partners yrkesstatus (yrkesaktiv/trygdet/pensjonert /hjemeværende).

siden spørreundersøkelsen rommer en rekke variabler om partner, og ikke minst et spørsmålsbatteri om kvaliteten i relasjonen til partner¹¹. Jeg omtaler det empiriske materialet fra NorLAG om litt. Jeg starter imidlertid med å undersøke om jeg gjenfinner den generelle sammenhengen mellom sivilstand og tidligpensjonering.

Den første hypotesen tar opp pensjonering og det å ha en partner i pensjonstiden generelt. Jeg vil undersøke om det å ha en partner generelt påvirker respondenters valg av pensjoneringstidspunkt. Finner jeg samme resultater som andre norske undersøkelser?

Den neste problemstillingen er om kvalitet i relasjonen har noe å si for tidligpensjoneringen. Ønsker respondenter oftere å gå av tidligere, hvis de verdsetter partneren høyere – altså at man vurderer kvaliteten i relasjonen til partner som god? Deretter spør jeg om også om forholdets varighet, sett som en investering i forholdet, har noe å si for pensjoneringen.

Til sist tar jeg opp en sammenheng som ikke er knyttet til verdsetting av partner. Jeg ønsker å kontrollere for en konkurrerende forklaring på pensjoneringsadferden: at partnere går av samtidig heller enn at de nødvendigvis vil gå av tidlig. Dette gjør jeg for å kontrollere om sammenhengen mellom de andre forklaringene og tidligpensjonering ikke er spuriøs. Særlig flere amerikanske bidrag (f.eks. Maestas 2001; Colie 2003; Gustman & Steinmeier 2004a og 2004b) undersøker samtidig pensjonering. På forhånd kan jeg ikke avvise at kvalitet i relasjonen fører til at partnere ønsker å gå av samtidig. Hvis for eksempel kvinner har større tendens enn menn til å følge partneren ut i pensjon – samtidig som kvinner jo i gjennomsnitt er yngre enn sine partnere – så kan samtidig pensjonering opptre som tidlig pensjonering. De teoretiske implikasjonene blir annerledes hvis det viser seg at aktører egentlig vil gå av samtidig. Da er det for eksempel ikke sikkert at teorien om verdsetting av partner som en del av livet utenfor jobben, er den riktige måten å forstå hvorfor kvalitet i relasjonen henger sammen med tidligpensjonering.

1.5 Om data og metode

For å undersøke problemstillingene jeg har skissert, analyserer jeg data fra undersøkelsen «Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon» (NorLAG). Dataene ble samlet inn i perioden 2002-3 og rommer opplysninger om i alt 5589 personer. Undersøkelsen inneholder opplysninger om respondenters familieliv som ikke er tilgjengelige i vanlige registerdata, så

¹¹ Datasettet har ikke mål på partners økonomi, som eller også kunne vært et interessant spørsmål å forfølge. Jeg konsentrerer derfor undersøkelsene om verdsetting.

datamaterialet er godt egnet til min bruk. Særlig interessant for meg er et sju variablers instrument som måler kvaliteten i relasjonen til partner.

Det er imidlertid ikke bare fordeler med datasettet. Jeg har måttet bytte nye tilgjengelige variabler mot mindre nøyaktig informasjonen om pensjonsavgang. For NorLAG-dataene er kun tilgjengelig for ett tidspunkt. Med tversnittsdatta må man enten anvende bakoverskuende informasjon fra dem som allerede har pensjonert seg, eller fremadskuende opplysninger om yrkesaktives planer for pensjonering¹². Eventuelle analyser med dem som allerede har pensjonert seg er vanskelig, siden det ville gitt for lavt antall respondenter med det aktuelle datasettet. Problematisk er også et misforhold mellom data om fortidig pensjon og informasjon om nåtidig kvalitet i relasjonen. Blant annet derfor falt valget på pensjonsplaner. Men planer om pensjonstidspunkt er mer utsatt for feil enn for eksempel registerdata. Imidlertid mener jeg unøyaktigheten oppveies av at andre analyser er mulige med NorLAG-dataene.

Jeg har forsøkt å forme hypoteser etter styrkene og svakhetene ved data om pensjonsplaner. Fremadskuende data er godt egnet til å si noe om insentiver og forventninger som respondentene har oversikt over (jf. Ajzen 1988:133; Bohner 2001: 276-81). Slik oversikt har man i noen grad over familie og parforhold, til tross for at uventede hendelser kan inntreffe. Insentiver og forventninger faller typisk inn under tiltrekkingsteorier i pensjonsforskningen. Til forskjell, kan data om planer si lite om hendelser utenfor respondentenes kontroll og kjennskap, som for eksempel støtte fra partneren ved svekket helse og utstøting på arbeidsplassen.

Nå til analysene. Jeg anvender i hovedsak logistisk regresjon i undersøkelsene. Valget falt på logistisk regresjon på grunn av tre problemer med minste kvadratsums (OLS) regresjon og planlagt pensjonsalder. Som jeg drøfter nærmere i kapittel tre, kan det reises tvil om sammenhengens linearitet. Videre er det stor spredning i respondentenes pensjonsplaner – som jeg også viser grafisk i figur 3. 1 i kapittel tre. Samtidig som det er vanskelig å avgjøre hvilke planer som er realistiske eller ei. Ekstremverdier blant pensjonsplanene kan få for stor innvirkning på resultatene med OLS regresjon (Chatterjee & Hadi 2006: 98 ff). Det viktigste intervallet er pensjonsplaner mellom 60 og 67 år, og her hopper pensjonsplanene seg opp rundt få aldre. Trolig kan pensjonsplaner derfor modelleres tilfredsstillende med en dikotom variabel.

¹² Eller eventuelt en kombinasjon av fremadskuende og bakoverskuende svar fra respondenter. Se drøfting i kapittel tre.

Den viktigste avhengige variabelen er utformet som følger: «planlagt tidlig pensjon før 63 år? (Ja=1, nei=0)». Jeg undersøker om respondentene har lagt en plan om tidlig pensjonering eller ikke. Det synes som et intuitivt mål på planlagt pensjonering¹³. Her er tidlig pensjonering satt som yrkesavgang før 63 år – men jeg analyserer også andre inndelinger av pensjonsalder.

De uavhengige variablene diskuteres i kapittel 3. Fordi «kvalitet i relasjonen» er en sentral variabel, vier jeg den ekstra oppmerksomhet. Å ha flere indikatorer tilgjengelig, gjør det mulig å vurdere målingen av «kvalitet i relasjonen» grundigere – noe som styrker analysene med denne variabelen (Stinchcombe 2005: 251; Zeller og Carmines 1980). Jeg diskuterer «kvalitet i relasjonen» i kapittel to og tre.

1.6 Oppbygging av oppgaven

Dette kapitlet har vært en kort presentasjon av oppgavens bakgrunn, problemstillinger og fremgangsmåter.

I *kapittel to* diskuterer jeg teoretiske perspektiver og foreliggende forskning om pensjonering og familie/parforhold. I sammenheng med diskusjonen fremsetter jeg hypotesene som skal testes.

Kapittel tre drøfter metodiske spørsmål. Deretter presenteres avhengige og uavhengige variabler. Jeg vier målingen av kvalitet i relasjonen ekstra oppmerksomhet i et eget delkapittel. Til sist omtales benyttede analyseteknikker relativt summarisk.

I *kapittel fire* tester jeg hypotesene fra kapittel to. Funnene drøftes med blikk mot teori, foreliggende forskning og mulige innvendinger.

Kapittel fem oppsummerer funn og slutninger.

¹³ Se også drøfting i kapittel 3.

Kapittel 2

Teoretiske perspektiver, tidligere forskning og presentasjon av hypoteser

2.1 Hva venter? Pensjonstiden som aleneboende eller gift/samboer

Jeg vil undersøke om det å ha en partner påvirker eller endrer planer om tidlig pensjon. Som en innledning spekulerer jeg rundt noen forskjeller i pensjonstilværelsen. Jeg spør: Hva skiller et liv som pensjonist med og uten ledsager?

Først litt om pensjoneringen. Når yrkeslivet avsluttes, medfører det en rekke endringer i livet. De timene og dagene på kalenderen som tidligere var satt av til arbeid, må fylles av noe annet. En ny hverdag som pensjonist må organiseres. Pensjonstiden gir mulighet til å reise mer, pleie omgang med familie og venner eller dyrke interesser og hobbyer. Men pensjonstiden kan også innebære mer tid hjemme uten gjøremål.

Parforholdet er for mange en viktig kilde til selskap. Når man er hjemme, er gjerne partneren den nærmeste og enkleste muligheten til sosialt samvær. Og forskning viser at eldre som bor sammen med partner, er sjeldnere ensomme enn aleneboende (Barstad 2000: 157).

Hva med helsen? Stigende alder er gjerne forbundet økt risiko for sykdom og svekkelse. Hvis helsen svikter, kan en partner være til hjelp og støtte. Det er noe mer usikkert om ekteskap/samboerskap har positiv virkning på helsen. I litteraturen er det en diskusjon om hvorvidt ekteskap beskytter mot svekket helse, eller om syke og svekkede oftere blir skilt og sjeldnere gift. I denne sammenhengen drøftes det også om aktører blir syke eller svekket av å være skilt eller enslige. (Mastekaasa 1994 & 1995; Blekesaune og Øverbye 2003).

En eventuell ektefelle eller samboer kan også styrke kontakten med familien – for menn. Funn fra familieforskning tyder på at det ofte er kvinner som opprettholder kontakt med slekten og organiserer sammenkomster. De styrer gjerne også omgangen med ektefellens slekt (Hagestad 2003: 313-4).

Noen aktiviteter blir enklere når man er to (jf. Bryant 1990: 217 ff.). De fleste foretrekker for eksempel å dra på ferier og utflukter sammen med noen. Mange slike planer for pensjonstiden vil nok involvere partneren. Et mer hverdagslig eksempel er at arbeid i husholdningen krever mindre innsats fra hver enkelt hvis man er to.

Når arbeidsinntekt konverteres til en mindre lukrativ pensjon endres økonomien. Sammenliknet med aleneboende, vil gifte og samboende normalt få mer ut av pengene. Ett større husvære er gjerne billigere enn to mindre. Felles forsikringer, én bil og en rekke andre utgifter kan deles.

2.2 Hvilken betydning har det å undersøke planer (og ikke adferd)?

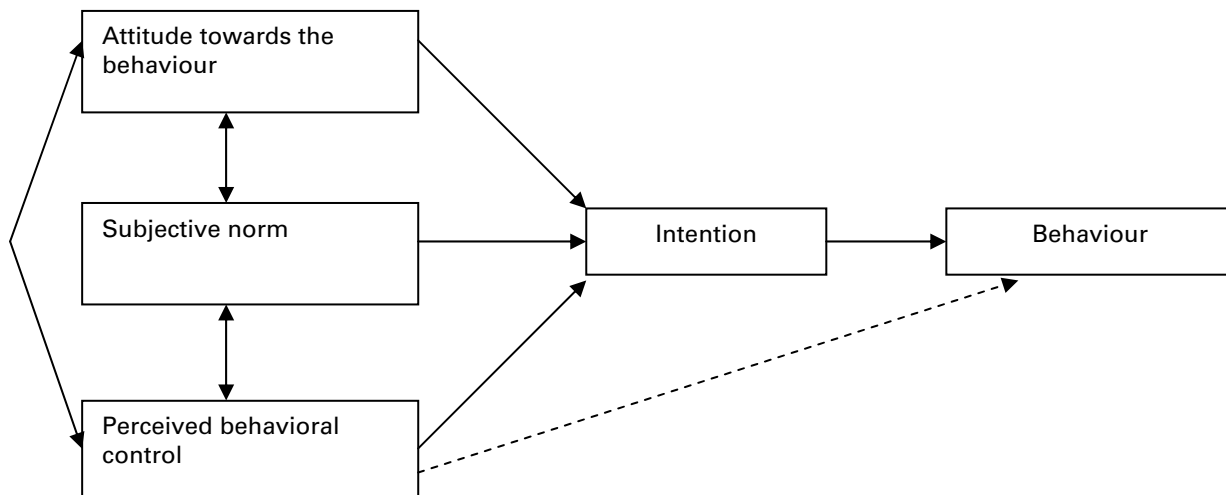
I denne studien undersøker jeg planer om pensjonering. Da melder et spørsmål seg: Hvordan relaterer slike planer seg til den faktiske pensjonsadferden? Dette er det ikke lett å besvare, men jeg skal prøve å drøfte spørsmålet ved å trekke inn teori om planlegging fra sosialpsykologien. Trolig er det slik at samsvaret mellom planer og senere handling er størst når aktøren har god oversikt over handlingssituasjonen. Det vil si at han eller hun kjenner muligheter og vanskeligheter knyttet til å utføre handlingen og er i stand til å vurdere hvorvidt handlingen kan gjennomføres.

I Ajzens «Theory of planned behaviour» fremstilles forholdet mellom planer og handling som i figur 5.1. Ajzen, ofte i samarbeid med Fishbein, har fått mye oppmerksomhet innen sosialpsykologien for bidrag om forholdet mellom holdninger («attitudes») og handling (Bohner 2001:276-7). Teorier som denne har blitt tildelt merkelappen «expectancy-value models» (Bohner 2001: 276). Grunnen er at aktøren antas å kalkulere verdsettingen av de aktuelle handlingene. Sammen med denne verdsettingen bereknes forventningene til at handlingene vil gjennomføres med suksess. Summeringen og sammenligningen av positive og negative faktorer styrer handlingsvalget. Nettopp en slik rasjonalitetsforutsetning finnes også i «theory of planned behaviour»¹⁴ (Ajzen 1988: 117).

Fra figur 2.1 ser man at Ajzen skiller mellom tre faktorer som påvirker intensjoner: «attitude towards the behaviour», «subjective norm» og «perceived behavioral control». Jeg

¹⁴ En forløper til denne teorien kalles da også «Theory of Reasoned Action» (Ajzen 1988: 116)

skal kommentere disse kort. Den personlige holdningen («attitude towards the behaviour») er formet av individets vurdering av en gitt handling (Ajzen 1988:117). De subjektive normene dannes ved at aktøren gjør seg opp en mening om hvilken respons en handling vil møte hos andre mennesker, og multipliserer dette med ønsket om å følge de forskjellige personenes preferanser.

Figur 2.1. «Theory of Planned Behaviour» etter Ajzen (1988: 133). Den stiplede pilen indikerer prediksjon, ikke årsakssammenheng.

Den nederste av boksene til venstre i figur 2.1 er den viktigste i denne sammenhengen. Her fremstilles aktørens egen vurdering av mulighetene for at handlingen skal lykkes. Dette påvirker dannelsen av intensjoner direkte, men gir også bedret prediksjon av handling. Ajzen trekker frem flere forhold som kan bedre prediksjonen, men mest interessant i denne sammenhengen er at nærhet i tid synes å gi bedre forutsigelse av handling (Ajzen 1988: 115-6).

Ajzen og Fishbeins teorier har ikke fått stå uimotsagt. Noen røster hevder at adferd kan være påvirket av tidligere adferd eller vane, og at dette ikke faller inn under modellen. (Bohner 2001: 280). Imidlertid synes ikke denne kritikken å ramme aktører som planlegger pensjonering. Det er tvilsomt om valg knyttet til pensjonering eventuelt kan tilbakeføres til vane eller tidligere adferd. Langt de fleste pensjonerer seg bare én gang. Et annet og relatert spørsmål er om for eksempel såkalt praktisk kunnskap (jf. Bourdieu 1990) faller inn under modellen, slik at man for eksempel hermer etter andres yrkesavgang eller følger «foreskrevne» tidspunkter for når man går ut av arbeidet. Kanskje passer ikke slike handlinger inn i modellen, men slike forklaringer blir behandlet i de ulike pensjoneringsforklaringene

jeg drøfter i neste delkapittel. I utarbeidelsen av hypoteser velger jeg å bygge på de såkalte tiltrekkingsforklaringene – hvor aktøren fremstår som aktivt velgende mellom alternativer. For disse er trolig modellen i figur 2.1 tilfredsstillende.

Det kan være på sin plass å omtale likheter og forskjeller mellom «Theory of Planned Behaviour» og den såkalte «analytiske sosiologien». For i neste delkapittel trekker jeg inn bidrag fra analytisk sosiologi i diskusjonen av pensjonsforklaringer. Som man ser har modellen til Ajzen en del til felles med «desires-beliefs» handlingsmodellen, som blant annet Jon Elster (2007) legger til grunn. Hedström (2005) tar også med «opportunities» i sin fremstilling. Elster og Hedström er to sentrale skikkelser i den analytiske tradisjonen. Likheten med «Theory of Planned Behaviour» gjelder blant annet vektleggingen av «beliefs» i utviklingen av handlingsmodellen. «Beliefs» utgjør i en viss forstand et fundament som de omtalte boksene til venstre i figur 5.1 er tuftet på (jf. Ajzen 1988: 122), selv om dette ikke fremgår av figuren. På den annen side trekker ikke Ajzen inn «desires» på samme måte som Elster¹⁵.

Tar man utgangspunkt i «Theory of Planned Behaviour»: Hvilke muligheter har så kommende pensjonister til å ha oversikt over situasjonen? Selvsagt kan en rekke vanskeligheter inntreffe. På den ene siden er det problemer som kan oppstå vedrørende en selv: Man kan bli for eksempel bli syk, få svekket helse eller førlighet før pensjonstiden kommer. På den andre siden kan det oppstå endringer på arbeidsplassen som nedskjæringer eller endringer av arbeidsoppgaver som endrer trivselen, og som fører til at aktøren går av tidligere (Pedersen 1997: 45) Motsatt kan det også hende at arbeidstakeren får kalde føtter når avgangen nærmer seg, og tar ett år av gangen så lenge det går (Snartland 1997). Vanskeligheter kan føre til at aktøren ikke får gjennomført den intenderte handlingen, men vanskeligheter kan også føre til at aktøren endrer intensjonen (Ajzen 1988: 130). Det er heller ikke sikkert at alle har et realistisk bilde av hvilke pensjonsrettigheter man har og hva de faktiske pensjonsutbetalingene vil bli. Likevel har nok mange en viss oversikt over pensjoneringen.

Avslutning av yrkeslivet er noe de fleste må forholde seg til. Kanskje har de fleste også en formening om hvorvidt de kan få AFP. Samtidig er det slik at nærhet i tid gir bedre muligheter for å forutsi hvor gjennomførbar pensjonsplanen er. Kanskje vil pensjonssystemet ha endret seg når aktøren faktisk skal gå av? Det betyr at dataene fra respondenter som snart

¹⁵ Av plasshensyn er det ikke anledning til å drøfte likheter og forskjeller fylldig. «Desires-beliefs» presenteres grundigere i neste delkapittel.

skal pensjonere seg, gir sikrere informasjon enn opplysninger fra aktører med lang tid frem til yrkesavgangen.

I denne studien undersøker jeg hvordan kvalitet i relasjonen og varighet i relasjonen påvirker planlagt pensjonering. Jeg har valgt å legge vekt på de forklaringene hvor aktøren har et reelt valg mellom alternativer. Spørsmålet er hvor god oversikt aktøren har. Jeg vil hevde at aktøren normalt har relativt god oversikt over mange av faktorene som inngår i beslutningen. Kanskje er det slik at aktører som vektlegger kvalitet i relasjonen, også trekker kvalitet inn i vurderinger knyttet til selve pensjonsadferden. På individnivå må man selvsagt forvente at enkelte aktører endrer oppfatning både av kvalitet i relasjonen og pensjonstidspunkt. Jeg tror allikevel at det er grunn til å forvente at tendensen også observeres i analyser av faktisk pensjonsadferd. Dette er spekulasjon, og det kunne vært interessant å undersøke de spørsmålene som jeg tar opp med adferdsdata. NorLAG-undersøkelsen skal gjennomføres i flere runder, og etter en ny innsamling av data bør det være muligheter for å få gode opplysninger om pensjonsadferd blant respondentene. Det ville også vært interessant å undersøke samsvaret mellom planer og adferd for respondentene. Dette kan være oppgaver for fremtidig forskning.

Allerede finnes det enkelte empiriske studier av hvor gode data om pensjonsplaner er. Majorie Honing (1996) har undersøkt planer om pensjonering i amerikanske data og finner at de passer ganske godt med adferden.

2.3 Presentasjon av teori om pensjoneringsvalg

I dette kapitlet diskuterer jeg teori om aktørers pensjoneringsadferd. Først trekker jeg opp hovedlinjene i pensjonsforklaringer. Etterpå tegner jeg inn flere prosesser og påvirkninger som trolig har betydning for aktørers pensjonering. I fremstillingen av teori har jeg forsøkt å knytte pensjonsteorien tettere sammen med noen av noen av perspektivene innenfor såkalt «analytisk sosiologi» (Elster 2007, Skog 2006 og Hedström 2005).

Analytisk sosiologi er en tilnærming som legger vekt på «precise, abstract, realistic and action-based explanations» (Hedström 2005: 1). Bidragsyterne innen denne retningen legger gjerne vekt på å analysere samfunnsfenomener som en sum av individuelle handlinger (metodologisk individualisme) (Elster 2007, Skog 2006 og Hedström 2005). Aktørers handlinger studeres med utgangspunkt i den såkalte «belief – desire» modellen. Her antar man at menn og kvinner handler i tråd med subjektive ønsker (desires) og egne oppfatninger av

hvilke handlingsmuligheter som foreligger (beliefs). Noen ganger skiller man mellom subjektivt oppfattede muligheter (beliefs) og de objektive mulighetene som foreligger (opportunities). Men i siste instans er det aktørens virkelighetsoppfatning (beliefs) og ønsker (desires) som styrer handlingsvalget.

I denne studien er Jon Elsters beskrivelser av rasjonelle og ikke-rasjonelle forklaringer og hans beskrivelser av motivasjoner for handling viktige, spesielt hans omtale av begrepsparet «push» og «pull» (Elster 2007: 75 ff.). Utforming av disse kategoriene er et sentralt tema i teori om pensjonering (Kohli & Rein 1991: 10; Midtsundstad 2002: 16 ff; Hansen 1998:40; Mykletun 2000; Solem 2001: 53; Snartland og Øverbye 2003: 13). I den foreliggende teorien på feltet er de norske betegnelsene, utstøting og tiltrekking, mye brukt. Jeg anvender også dette begrepsparet, men bygger ut med tredje kategori: «fremstøting». Jeg skal utdype begrepet «fremstøting» om litt. Noen steder i litteraturen anvendes de engelskspråklige betegnelsene «push» og «pull» på slike forklaringer¹⁶, men jeg har valgt norske oversettelser. Tiltrekkingsforklaringer er prosesser hvor aktører velger rasjonelt mellom ulike alternativer. Utstøting forekommer når yrkesaktive av ulike grunner er tvunget til å forlate arbeidslivet. Jeg fremhever for det første tilfeller hvor aktøren ikke har valgmuligheter. For det annet beskriver jeg utstøting når menn og kvinner følger normer som foreskriver avgang. Fremstøting forekommer når aktører blir i arbeidet. Man blir i jobben av en ikke-rasjonell grunn – normer. Det kan være jobbspesifikke eller personlige normer som ligger til grunn. Jeg presenterer en oversikt over pensjonsforklaringer i tabell 2.1¹⁷. Og disse forklaringene skal jeg beskrive nærmere i de tre kommende delkapitlene.

For øvrig gjør jeg oppmerksom på at alle forklaringene i tabell 2.1 legger til grunn at aktørene har mulighet til å gå av via pensjonssystemet. Egentlig er det en forenkling, siden noen har tilgang til tidligpensjonsordninger som AFP, mens andre ikke har det. Temaet blir tatt opp igjen i de metodiske drøftingene i kapittel tre.

I fremstillingen av teorien har jeg lagt vekt på valgsituasjonen aktøren står overfor – mikronivået. Jeg vil i liten grad ta for meg en makro-tilnærming til spørsmål om pensjonering. Årsaken er at jeg vil undersøke hvordan det å ha partner påvirker pensjoneringsvalget, og det tilhører mikro-nivået. Noen ytterligere kommentarer om forholdet til makro-forklaringer er

¹⁶ Andre betegnelser er også i bruk. Noen steder kalles tiltrekkingsforklaringer for økonomiske forklaringer, attraksjonsmodell eller insentivmodell. Utstøting kalles noen ganger «sosiologisk» forklaring, til forskjell fra en økonomisk tilnærming.

¹⁷ Tabellen er inspirert av Hansen (1998:77), men jeg har endret en del på innholdet

likevel påkrevd. Et eksempel kan illustrere sammenhengen mellom pensjonering på samfunnsnivå og den enkeltes valg: La oss si at noen vil besvare et praktisk-politisk spørsmål av typen «hvilke reformer vil gi størst reduksjon av tidligpensjoneringen?». En slik reduksjon kan bare inntre hvis et stort antall enkeltpersoner pensjoneres senere i) fordi de selv velger rasjonelt ii) fordi de selv velger på en ikke-rasjonell måte iii) på grunn av at de ikke blir tvunget ut i pensjon iv) de blir tvunget til å bli lenger i jobben. Slik må altså spørsmål på makronivå påvirke den enkeltes pensjoneringsadferd. Aktuelle reformer må søke å påvirke en eller flere av disse fire grunnleggende alternativene. Resultatene av en reform, eller endring generelt, inntreffer først når arbeidstakerne eventuelt velger annerledes enn før. Og trolig er det komplekse prosesser som får aktører til å handle i tråd med alternativene over. Hvis reformer skal planlegges, og virkninger forutsies, er det gunstig med best mulig kunnskap om individuell pensjoneringsadferd. Et annet eksempel er som følger: La oss si at en arbeidsplass er kjent for å ha dårlig arbeidsmiljø, hverdagen er oppjaget og stressende. Da kan det hende at flere aktører slutter i jobben av rasjonelle grunner – etter en samlet vurdering virker det gunstigere å pensjoneres eller finne seg en annen jobb. Men på bedriftsnivå ser man kanskje en klar sammenheng mellom tap av arbeidskraft og arbeidsforhold. Samtidig må selve beslutningene om å gå eller bli, tas av hver enkelt aktør. Slik vil mer makro-orienterte spørsmål, som trivsel i bedriften eller dårlige tider i en sektor av næringslivet, oversettes til en valgsituasjon for hver enkelt arbeidstaker. Og ansattes valg, sett samlet, utgjør pensjonsadferden på makro-nivå.

2.3.1 TILTREKNINGSFORKLARINGER SOM RASJONELLE VALG

Tiltrekningsforklaringer beskriver de rasjonelle valgene aktøren foretar mellom flere mulige handlinger. Aktøren foretar beslutninger på bakgrunn av egne ønsker og oppfatninger. Og typisk fremstår det gunstigste alternativet – subjektivt sett – mest forlokkende eller tiltrekkende (jf. Skog 2006: 87 ff.). Et rasjonelt valg vil si at aktøren velger det som er «best» for han eller henne. Jeg legger følgende definisjon av rasjonalitet til grunn: «the action must be optimal, given the beliefs; the beliefs must be as well supported as possible, given the evidence; and the evidence must result from an optimal investment in information gathering¹⁸» (Elster 2007: 191). Selv om valget er rasjonelt, er preferansene subjektive. Det er ikke slik at to personer med identiske utsikter til pensjonsnivå nødvendigvis velger den samme avgangen.

¹⁸ For ytterligere utdyping se Elster (2007: 191 ff).

Tabell 2.1 Oversikt over hovedtrekk i forklaringer på pensjonsadferd

	Tiltrekning (rasjonelt valg)	Begrensede valgmuligheter ¹		Ikke-rasjonelt valg	
		Arbeidsgiver utstøting	Helserelatert utstøting	Normbasert utstøting	Normbasert «fremstøting»
Viktigste prosess	Rasjonelle valg basert på situasjonsforståelse og egne preferanser	Arbeidsgiver tar beslutninger om arbeidstakers ansettelse	Helsesvekkelse gjør det vanskeligere å jobbe	Normer påvirker beslutning om tidlig avgang	Normer påvirker beslutning om sen avgang
Kjennetegn ved forklaring	Rasjonalitet	Begrenser handlingsalternativer	Begrenser handlingsalternativer	Normer	Normer
Øker sannsynlighet for tidlig avgang hos arbeidstaker	Bl.a. god økonomi, stor pensjon, dårlig arbeidsmiljø og høyt verdsatt fritid	Arbeidstaker uønsket av ledelsen.	Belastninger på helsen i arbeidslivet og ellers	Følger ulike normer, f.eks. ved overtallighet at «eldre må (frivillig) gi plass til de unge»	—
Øker sannsynlighet for senere avgang hos arbeidstaker	Bl.a. dårlig økonomi, lav pensjon, godt arbeidsmiljø og lavt verdsatt fritid	—	—	—	Følger ulike normer, f.eks. «protetstantisk arbeidsetikk»

¹Jeg har ikke ført opp noen forklaringer hvor begrensede valgmuligheter fører til at arbeidstakere ikke har noe annet valg enn å stå i arbeid. Jeg har ikke funnet noen plausible kandidater, selv om det er teoretisk mulig.

I valget mellom arbeid og pensjon vurderer den enkelte sin personlige nytte av en lang rekke faktorer. Ett viktig poeng er at mange av disse momentene veies opp mot hverandre samtidig¹⁹. Jeg følger her Elsters (2007: 88) påpeking av at det oftest ikke gir mening å skille «push» og «pull» faktorer fra hverandre, med mindre «push» er tvingende. Elster bruker et eksempel med en beslutning om å flytte fra et land eller ikke.

«Why do people leave one country for another? [...] Often, answers are classified as ‘push versus pull.’ One may emigrate either because the situation at home is unbearable or because the situation abroad is irresistibly enticing [...]. In many situations, however, it is misleading. Typically, people move because they compare the situation at home and abroad and find that the difference is big enough to justify a move [...]. Yet it can make sense to distinguish push motives from pull motives, when the former are closer to the visceral end of the continuum and the latter are closer to the rational end.» (Elster 2007: 87-8)

Jeg har valgt å dele inn forklaringene etter rasjonelle valg på den ene siden, og normer og tvang på den andre siden. Imidlertid skiller en slik bruk seg fra enkelte andre bidrag i pensjoneringslitteraturen: «*Push/pull*-litteraturen (...) konsentrerer oppmerksomheten om negative sider ved arbeidslivet og positive sider ved alternativet (fritiden)» (Snartland og Øverbye 2003: 12)²⁰. Dette eksempelet rammes av Elsters innvending. Et annet eksempel omhandler økonomiske vurderinger : «økonomi kan være en negativ faktor ved arbeidet – dårlig lønn – (push) eller en positiv faktor ved å slutte i arbeidet – god pensjon – (pull)» Solem (2001: 53). Her synes det riktigere å anta at aktører for eksempel vurderer økonomiske forhold samlet, og at økonomi derfor tilhører tiltrekningsforklaringene. Jeg legger til grunn at tiltrekningsfaktorer kan lede til at aktører både velger å bli i jobben eller at de går over i pensjon – alt etter hvordan de vurderer omstendighetene rundt valget. Jeg gjør oppmerksom på at en slik utforming av tiltrekningsforklaringer medfører at tiltrekking blir en stor kategori.

¹⁹ Pensjoneringsforskeren Per Erik Solem skiller mellom tiltrekningsforklaringer og såkalte «jump»-forklaringer (Solem 2001: 53-55). Å være trukket fremover betoner en mer passiv maksimering av et kortsiktig mulighetssett, mens «jump» beskriver det mer langsiktig valget. Skillet er inspirert av Diego Gambettas studier av utdanningsvalg (1987), hvor Gambetta undersøkte «jump» empirisk ved analyser av ungdommers jobbpreferanser og langsiktig i planleggingen ved valg av utdanning (1987: 115) Jeg vil imidlertid ikke anvende skillet mellom tiltrekning og «jump», og behandler begge tilfeller som tiltrekning.

²⁰Snartland og Øverbye utvider begrepsparet push/pull med to ytterligere forklaringsfaktorer som får arbeidstakere til å stå lengre: «stay» og «stuck» (Snartland og Øverbye 2003: 13). «Stay» er her «gode arbeidsforhold, meningsfylt arbeid, bra lønn». Mens «stuck» er «begrenset sosialt liv utenfor arbeidsplassen, høye faste utgifter (gjeld etc)». Min utforming av kategorien «normativ fremstøting» i figur 2.1 er inspirert av «stay» og «stuck», men jeg har endret innholdet i begrepet. Jeg behandler slikt som arbeidsforhold og sosialt liv under tiltrekningsforklaringer.

Men er så utstøttings- og fremstøttingsforklaringene i tabell 2.1 gode eksempler på det Elster kaller «closer to the visceral end of the continuum»? Kanskje kan det diskuteres i hvor sterk grad det er et fullstendig sammenfall. Men jeg vil hevde at tankegangen er relativt lik. Jeg trekker et skille mellom tilfeller hvor en rasjonell handlingsmodell holder, og de tilfeller som best beskrives med normer eller begrensede valgmuligheter. Det synes som en ryddig fremstilling av pensjoneringsteorien.

Hvilke faktorer kan så påvirke rasjonelle beslutninger om å bli i jobben eller pensjoneres (tiltrekning)? Noen eksempler kan være økonomiske som lønn, gjeld og størrelse på forventede pensjonsutbetalinger. Andre kan være trivsel på arbeidsplass, preferanse for fritid, vurderinger av egen helse, og mye mer. I denne studien er jeg opptatt av hvordan forholdet til partneren påvirker beslutninger om pensjonering, og vender tilbake til spørsmålet om partner senere.

Nå er det ikke alltid like lett for aktøren å avgjøre hva som er det beste alternativet. Det er viktig å være oppmerksom på begrensninger ved hans eller hennes valgsituasjon. Informasjonen kan være usikker. Det er ikke sikkert lønnsinntakere kjenner alle regler og muligheter innen pensjonssystemet, og vet hva som faktisk vil bli pensjonsutbetalingen. Og det er vanskelig å vite hva som vil skje i fremtiden. Noen hendelser er forutsigbare, andre kan inntreffe uventet. Men slike problemer faller fortsatt inn under det som kan kalles rasjonelle valg. Forutsetningen for at et valg er rasjonelt, er at aktøren har hentet inn *tilstrekkelig* informasjon, ikke fullstendig informasjon. For aktøren må foreta mange valg og hente inn ulik informasjon fra forskjellige kilder, og da er det ikke optimalt å hente inn all informasjon fra alle kilder. Et skjønnsomt utvalg av informasjon er således det mest effektive.

2.3.2 BEGRENSEDE VALGMULIGHETER FØRER TIL UTSTØTING

I tabell 2.1 har jeg ført opp fire forklaringer som ikke faller inn under rasjonell beslutningsprosess. To av forklaringene skiller seg fra rasjonelt valg fordi aktøren vil ha så få alternativer å velge mellom at valget ikke kan kalles reelt (Skog 2006: 96): *arbeidsgiver utstøting* og *helserelatert utstøting*. Disse er ført opp under overskriften «begrensede valgmuligheter». Under den andre overskriften – «ikke-rasjonelt valg» er det ført opp to andre forklaringer: *normativ fremstøting* og *normativ utstøting*. Avviket fra rasjonalitet opptrer fordi det er snakk om valg som følger normer. I den sistnevnte, *normativ utstøting*, påvirker normer aktøren til å pensjonere seg. Den sistnevnte gruppen, *normativ fremstøting*, påvirker aktøren

til å bli i arbeid. I neste delkapittel tar jeg for meg de ikke-rasjonelle pensjonsforklaringene. Her behandler jeg begrensede valgmuligheter.

I den første formen for utstøting i tabell 2.1, *arbeidsgiver utstøting*, er det bedriften og ledelsen som støter ut ansatte ved å si dem opp eller true med oppsigelse, hvis man ikke godtar en sluttpakke. Muligens kan også ledelsen endre betingelser, og slik tilby en så dårlig situasjon på jobben at aktøren ikke kan sies å ha et reelt valg.

Jeg er interessert i de tilfeller hvor ledelsen har «tatt valget» for de ansatte, hvor antallet valgmuligheter nærmer seg ett enkelt alternativ. Oppsigelser eller trusler om oppsigelse er de to mest aktuelle situasjonene.

Hvilke årsaker kan så ligge til grunn for at en arbeidstaker blir presset ut? Det hele hviler på at en arbeidstaker ikke er ønsket av ledelsen. Det pekes gjerne på at bedrifter skyver ut ansatte som antas å ha lav verdi for organisasjonen. Ofte er det ledelsen som fatter slike beslutninger ut i fra bedriftens økonomiske interesser. Nedskjæringer i bemanningen, økte krav om kompetanse og effektivisering for å styrke konkurranseevnen, er tre eksempler på prosesser som ligger bak utstøting av arbeidstakere. Endringer i arbeidsorganiseringen fører ifølge teorien til sterkere press på grupper av arbeidstakere med lavere effektivitet og verdi for organisasjonen, for eksempel syke og eldre (Hansen 1998: 56; Midtsundtad 2002a: 16). Syke personer yter kanskje mindre enn andre på arbeidsplassen og gir arbeidsgiver merkostnader. Eldre arbeidstakere med lang ansiennitet har gjerne antatt høyere lønn²¹. Arbeidsgivere kan vurdere at lønnsnivået overstiger verdien av innsatsen, sammenliknet med yngre og lavere gasjerte ansatte (Hernæs, Røed og Strøm 2002: 18). Ett forhold kan påpekes når det gjelder bedriftens insentiver: Selv om fremstillingen her har tatt utgangspunkt i at bedriftsledelsen handler økonomisk rasjonelt, er det egentlig ingen forutsetning for utstøtingen at ledelsen er rasjonell. En arbeidstaker kan bli like utstøtt av en ledelse som ikke handler rasjonelt, for eksempel hvis den handler i panikk etter noen dårlige nyheter om markedsutvikling i bransjen.

Nå kan det reises en innvending mot at arbeidstaker ikke har alternativer. Hvis arbeidsgiver truer en arbeidstaker med oppsigelse dersom han/hun ikke tar imot en sluttpakke, så har arbeidstakeren et valg mellom to alternativer: sluttpakke eller oppsigelse. Valget mellom de to kan ikke sies å være trivielt. Begge alternativer vil være vanskelige hvor mye står på spill for arbeidstakeren. I begge tilfeller har arbeidstakeren imidlertid ikke noe annet

²¹ Enkelte analyser tyder på at arbeidstakeres lønnsvekst flater ut mot slutten av karrieren. Det gjelder særlig menn (Barth & Schøne 2006: 233).

valg enn å forlate sin stilling. Jeg vil hevde at det viktigste ved denne situasjonen er at han eller hun da er nødt til å forlate arbeidsplassen, slik at utstøting er en riktig betegnelse.

Dette bringer oss inn på en annen innsigelse mot fremstillingen av denne typen utstøting – at oppsagte arbeidstakere kan finne seg nytt arbeid, og at de derfor heller ikke kan sies å ha begrensede valgmuligheter. At oppsagte kan finne seg nytt arbeid er selvsagt plausibelt. Og kanskje vil noen planlegge annet arbeid hvis de blir oppsagt, eller kanskje vil aktøren ta imot et sluttoppgjør uten noen forbindelse til pensjon, med en plan om å finne seg annet arbeid. Her er man tett innpå tiltrekkingsforklaringene igjen, siden dette må kalles et rasjonelt valg. På den annen side er arbeidsmarkedet for eldre arbeidstakere ikke like gunstig for alle. Det er kjent at mange eldre har problemer med å finne seg arbeid. Da er det ikke sikkert at valgmulighetene er så mange. Uansett illustrerer denne innvendingen at grensene mellom forklaringer kan være uklare. Hovedpoenget er at i noen situasjoner kan arbeidstakere oppleve at de ikke har noe annet valg enn å gå av. I hvilken grad så er tilfelle, vil avhenge av den konkrete situasjonen.

Så langt om *arbeidsgiver utstøting*. Jeg vil nå ta opp *helsemessig utstøting* (Solem 2001: 53; Hernæs, Røed og Strøm 2002: 18; Hansen 1998: 62 ff.) For hvis helsen svikter, kan det bli vanskelig eller umulig å fortsett i arbeidet. Da kan trygd eller pensjonering være de eneste alternativene som foreligger for aktøren. Sykdom og svekkelse kan ha flere årsaker. Harde krav til arbeidsinnsats kan føre til at helsen svikter (Halvorsen 1994). Men man kan også bli syk av livsstil, ulykker på arbeidsplassen og hjemme, medfødte disposisjoner eller rett og slett uflaks som ved smitte av overførbart sykdom. Hva inntreffer da? Det er flere muligheter. Noen blir for syke til at de kan gjennomføre en arbeidsdag og må slutte. I en slik situasjon har aktøren lite handlingsrom, og det er slike tilfeller forklaringen «helserelatert utstøting» er ment å skildre. Imidlertid er det andre tenkelige utfall ved mindre alvorlig sykdom. For det første kan arbeidstakere med svekket helse bli mindre produktive og verdifulle for arbeidsgiver. Da kan aktøren noen ganger være i større fare for arbeidsgiver utstøting, jf. fremstillingen over. For det andre kan det hende at svekkede personer ser pensjon (eller trygd) som et mer forlokkende alternativ enn slitet på jobben. Slike tilfeller må i så fall karakteriseres som tiltrekking.

I de to utstøtingsforklaringene over, har jeg prøvd å sirkle inn de tilfellene hvor aktørene ikke har særlig valg å snakke om. Samtidig har jeg vist at aktørene noen ganger likevel har et visst handlingsrom. Utstøtingen må derfor sies å forekomme i de tilfellene hvor handlingsrommet er svært begrenset, som ved alvorlig sykdom.

Begrensede handlingsmuligheter innebærer ikke nødvendigvis at aktøren tvinges til å forlate arbeidet. Kanskje finnes det situasjoner hvor aktøren ikke har noe annet valg enn å stå i arbeid. Jeg har imidlertid ikke funnet noen plausible kandidater, selv om det selvsagt er mulig. (Som tidligere nevnt antar jeg at alle aktører har mulighet til å gå av via pensjonssystemet). Kanskje prøver arbeidsgiversiden noen ganger å påvirke ansatte til å bli i jobben. Slikt innebærer imidlertid sjelden vesentlig innskrenking av arbeidstakers muligheter – så vidt jeg kan skjønne. Trolig er lokking mer aktuelt enn tvang. Jeg behandler oppmuntring fra arbeidsgiver under «tiltrekking».

2.3.3 *NORMBASERT UTSTØTING OG FREMSTØTING*

Jeg skal nå ta opp de normbaserte forklaringene. Når det gjelder *normbasert utstøting*, så omhandler denne forklaringen normer for når det er passende å gå av (Solem 2001:53). Hvis det er vanlig på arbeidsplassen å gå av ved første mulighet, så kan det påvirke egen beslutning. På arbeidsplasser hvor nedskjæringer pågår, kan eldre arbeidstakere føle plikt til å gå av for å «gi plass til de unge». Brudd på en slik norm kan føre til press både fra kollegaer og ledelse. Media skriver eksempelvis jevnlig om bedrifter som ønsker å redusere antall ansatte gjennom «naturlig avgang». Ofte uttaler ledelsen i denne forbindelse at de håper flest mulig tar imot en sluttpakke, slik at direkte oppsigelser unngås. Seniorene blant de ansatte føler det kan hende vanskelig å takke nei til pensjonering i en slik prosess.

Situasjoner hvor aktører følger normer fordi normbrytere blir utsatt fra sanksjoner av andre aktører, er hva Elster kaller sosiale normer (2007: 354). Han peker på at skam i andres øyne også er viktig i slike tilfeller. Men normer kan også følges av rent indre overbevisninger, i Elsters terminologi moralske og kvasi-moralske normer. Han lister også opp juridiske normer og konvensjoner. Jeg skal ikke behandle alle disse former for normer her. Kan hende opptrer det flere normer i forbindelse med yrkesavgang enn den jeg har beskrevet. Normer er et dyptgående spørsmål i samfunnsteorien, som jeg kun omtaler relativt kort og overfladisk. En nærmere diskusjon av normer ville blitt for omfattende – i lys av at jeg fokuserer på andre problemstillinger i hypoteser og empiriske undersøkelser. Hovedsaken er at normer representerer et alternativ til en rasjonell beslutningsprosess (Elster 2007: 229). Og som Elster skriver et annet sted: «The workplace is a hotbed for norm-guided action» (Elster 1991: 113)

På samme måte som det finnes noen normer som virker inn på valg om å gå av, finnes det trolig normer som influerer valg om å forbli i stillingen. Dette siste tildeler jeg merkelappen «normbasert fremstøting». Ett eksempel er aktører som følger den såkalte «protestantiske arbeidsetikken», skildret hos Weber (1995), hvor arbeidet blir viktig utover de

verdslige goder man oppnår via arbeidet. For Weber var den protestantiske arbeidsetikken en idealtipe. Weber tuftet idealtypen på religiøse forestillinger knyttet til predestinasjon, særlig fra kalvinismen, om at de frelste er hardtarbeidende og suksessrike i livet. Å følge protestantisk arbeidsetikk svarer til idealtypen «verdirasjonell adferd», etter Webers (1978) handlingstypologi. Jeg har mer dagligdagse varianter av arbeidsetikken i tankene, hvor dagliglivets protestantiske arbeidsetikk er en «tradisjonsbundet handling» (med Webers terminologi). Man blir i arbeid fordi det er tradisjon for å gjøre det slik i sosiale omgivelser eller på arbeidsplassen. Eksempelvis følger man en tankegang av typen «vi har alltid gjort det slik her» (Østerberg og Engelstad 1995:24). Kanskje blir aktører i arbeid til et bestemt tidspunkt fordi det er slik man «gjør det». Andre eksempler på normer av liknende valør er at en «ekte» arbeider står på, verken syter eller klager og anser det for pysete å gi seg før målstreken.

Et annet eksempel på en norm som kan være virksom er at samfunnet «trenger» arbeidskraft – nå som «eldrebølgen» er i ferd med å bli et samfunnsproblem. Kan hende tenker arbeidere på samfunnsnyttens når de skal pensjonere seg.

Imidlertid kan det hende at normer om å bli i arbeid har blitt mer marginale. Teorier om individualisering, refleksivitet og modernitet hevder at tradisjonsbundet adferd har mindre betydning enn før (Giddens 1990).

Nå er det nok gråsoner mellom handlinger som er basert på strategisk rasjonalitet og ikke-utfalls-orienterte normer. For eksempel kan en arbeidstaker følge normen om å være solidarisk med de andre til et visst punkt. Kanskje ville han eller hun helst ha fortsatt, men godtar for eksempel et visst tap i inntekt ved å pensjonere seg. Eksempelvis tenker han eller hun at «de unge trenger jobben mer enn oss eldre». Skulle det derimot vise seg at uselvishet blir for kostbart, er det ikke utenkelig at aktøren velger å bryte normen og handler egoistisk – vel vitende om at handlingen blir vurdert negativt av kollegaer.

Også andre avvik fra rasjonalitet kan ha betydning i beslutninger om pensjonering²². Men jeg har ikke gitt dem status som egne forklaringer. Kanskje klarer ikke aktøren å prioritere mellom alternativer (Elster 2007: 193). Et annet problem er hvis aktøren er for kortsiktig (Elster 2007: 111 ff.) Kort tidshorisont kan føre til at valgene som synes best på kort sikt, er lite gunstige på lang sikt. Et eksempel kan være hvis en arbeidstaker ønsker å bli pensjonist akkurat der og da, men ikke tar hensyn til at tidlig avgang kan gi lavere pensjonsytelser på lang sikt, og dette er penger han eller hun har god bruk for. To ytterligere

²² Elster lister opp flere andre mekanismer som kan ligge til grunn for ikke-rasjonell adferd (2007: 220-1)

eksempler på bortfall av rasjonalitet – med relevans for planer – er ønsketenking og negativ ønsketenking (Elster 2007: 136). Her fører ønsker («desires») til at aktøren feiloppfatter foreliggende muligheter. Denne feiloppfatningen kan gå i både positiv og negativ retning, slik at aktøren tror utfallet blir bedre eller dårligere enn hva tilfellet er.

2.4 Parforhold og teori om verdsetting

Dette delkapitlet tar opp teori om verdsetting av partner. Forklaringene beskriver hvordan verdien av fritid øker, slik at pensjonstiden synes mer attraktiv. Innenfor tiltrekkingsforklaringene er verdsettingen av fritiden avgjørende for å forstå prioriteringene mellom arbeid og pensjonering.

Avgrensingen til tiltrekningsforklaringer skyldes at jeg skal undersøke planer om pensjonering. Tiltrekningsforklaringer passer best til å beskrive planlagt adferd. Aktører som legger planer om pensjonstiden kan sjelden vite om de vil bli utstøtt, for eksempel på grunn av sykdom.

Teorien jeg trekker inn er i stor grad hentet fra bidrag i sosiologien og mikroøkonomien som tar utgangspunkt i nyttemaksimerende aktører. Dette har sammenheng med at jeg studerer tiltrekkingsforklaringer – som i stor grad er basert på rasjonalitet. Jeg tar også opp noen innvendinger mot slik teori. Etterpå drøfter jeg først kvalitet i relasjonen som verdsetting av partner. Deretter diskuterer jeg en utvidelse av verdsettingen som også omfatter investering i forholdet.

Som en bakgrunn til teori om verdsetting av partner vil jeg trekke inn teori om hvorfor ekteskap og samboerskap inngås og opprettholdes. Flere sosiologiske bidrag har kombinert den såkalte «new home economics» (Becker 1974, 1981; Bryant 1990) med blant annet «exchange theory» (Blau 1964; Emerson 1976). «Exchange theory» tar utgangspunkt i at sosial interaksjon skjer ved at aktører²³ bytter («exchange») goder (materielle og immaterielle) seg imellom på en nyttemaksimerende måte. Aktørene forventer typisk å få noe tilbake for det de selv bidrar med (Emerson 1976: 359). Eksempler på synteser med slike elementer er Cherlin (1992), England og Farkas (1986), Nock (1995) og Brines og Joyner (1999).

Nyttebasert teori tar gjerne utgangspunkt i at partnere danner forhold når nytten ved å være to overstiger nytten ved å være enslig (England & Farkas 1986: 20; Cherlin 2000: 126;

²³ Aktører kan også være aggregerte størrelser, som firmaer.

Bryant 1990: 1-2, 217, 220). Giftemål/samboerskap og skilsmisser foregår i et «marked» hvor de fleste mennesker rasjonelt velger partnere²⁴. Ofte kombineres markedsteorien med en søketeori, hvor man tenker seg at det er ressurskrevende for menn og kvinner å lete etter en partner (Oppenheimer 1988). Nyttens man oppnår er synonymt med personers velvære og tilfredshet²⁵. Fra dette ståstedet er så vel økonomiske som materielle og immaterielle fenomener viktige for den enkeltes tilfredshet og velvære (England og Farkas 1986: 21). I vurderinger av nytte kan alt fra personlig økonomi til husholdningsapparater og emosjoner trekkes inn (Bryant 1990: 2)

Nyttebasert teori om relasjonen har ikke fått stå uimotsagt. Jeg vil ta opp noen innvendinger fra Dag Østerberg. Et moment som er relevant for familieforskning, er Østerbergs fremhevelse av «vi-følelsen» i Cooleys primærgrupper (1993: 229). For Østerberg er begrepet om primærgrupper et eksempel på teori som han hevder peker utover nytteteorien. Det er nærheten som karakteriserer primærrelasjonen, og slike bånd har stor betydning både på godt og vondt. Nærheten setter andre krav til enighet, forhandlinger og sanksjoner siden primærgruppen, som Cooley skriver, er et «vi» (1925: 23). Vellykket primærsosialisering innebærer at deltagerne tar inn over seg felles målsetninger (Østerberg 1993: 230-1). Generelt mener Østerberg at nytteteori ved å fokusere på individets nytte, miskjenner muligheten for at grupper ser bort fra individuell egoisme²⁶ – det Østerberg kaller «felles overskridende handling» (2005: 361).

På et mer overordnet plan er Østerberg også generelt kritisk til at nytteforklaringer kan være en tilstrekkelig forklaring på samfunnslivet. Blant annet trekker Østerberg fram kritikk fra den fenomenologiske skolen, hvor man anser at utilitarisme er en utilstrekkelig fortolkning av det sosiale liv. Nyttebasert teori fanger ikke det skapende ved sosiale handlinger. Som

²⁴ Den mikroøkonomiske teorien jeg trekker inn, såkalt «new household economics», er basert på Beckers senere bok «A Treatise on the Family» (1981), og særlig kanadiske Bryants verk «Economic Organization of the Household» (1990). Bryants drøftinger av ekteskap og skilsmisse tar utgangspunkt i Beckers arbeider. Samtidig har Bryant et videre perspektiv, han analyserer flere sider av familien og trekker inn en rekke bidrag. Særlig interessante er drøftingene av familien og arbeidsmarkedet. Det finnes også en «samarbeidsteori» om inngåelse av ekteskap og skilsmisse (bl.a. Manser & Brown 1979, 1980) som er noe forskjellig fra Beckers synspunkter. Bryant argumenterer for at forskjellene likevel ikke er svært store, og at samarbeidsteorien kan ses på som en mer generell variant av Beckers teori (1990: 217.)

²⁵ På engelsk: «well-being» og «satisfaction» (Bryant 1990: 1-2). Se også England og Farkas (1986: 61).

²⁶ Et slik skille er imidlertid ikke alltid helt dekkende. For eksempel utelukker ikke England og Farkas altruisme i relasjonen (1986:21), selv om de bygger på mikroøkonomi og «exchange theory» (1986: 20).

Østerberg skriver: «Handlingsforløpet er en bestemmelse av hensikten, og ikke utførelsen av et mål som er bestemt på forhånd (1993: 256).

Imidlertid trenger man ikke å ta stilling til om utilitarismen generelt er en dekkende samfunnsbeskrivelse. Jeg vil undersøke nytteforklaring som en delforklaring på pensjoneringsadferd. Det er også i tråd med den teorien jeg satte opp i forrige delkapittel, som tar høyde for ikke-rasjonelle pensjoneringsvalg. Mitt perspektiv er mer i tråd med Elsters. Elster skriver at han ikke lenger har like sterk tro på kraften i teorien om rasjonelle valg, men at den er en viktig del av verktøykassen (2007: 5). Han oppgir tre grunner til at rasjonell aktørteori er viktig: «If understood in a qualitative commonsense way, it is capable of explaining much everyday behavior. Even when it does not explain much, it can have immense conceptual value (....) Finally, human beings *want* to be rational» (kursiven er i originaltekst) (2007: 5-6)

Også Elster viser til at inngåelse av forhold kan være ikke-rasjonelt. Elster trekker generelt fram emosjoner som en mulig årsak til ikke-rasjonelle handlinger (Elster 2007: 157). Å inngå forhold på grunnlag av kjærlighet kan i noen tilfeller stride mot rasjonalitet – for eksempel hvis man på grunn av sterke følelser skjønner den utvalgte negative trekk (Elster 2007: 157). I henhold til «belief-desire»-modellen blir på denne måten oppfatningen («beliefs») av handlingssituasjonen feilaktig.

Jeg vil nå gå inn på kvalitet i relasjonen i samband med verdsetting av partner. Disse to begrepene er sentrale i denne studien. Kvalitet i relasjonen, slik jeg anvender begrepet er et mål på vurderingen av forholdet til partner. Det relaterer seg blant annet til hvor godt man går sammen, nærhet, gjensidig forståelse og konfliktnivå. Kvalitet i relasjonen antyder hvor godt forholdet er, vurdert av respondenten. Sannsynligvis setter en aktør som rapporterer høy kvalitet i relasjonen, større pris på partneren. Slik verdsetting av partneren høyner preferansen for tiden man tilbringer sammen utenfor arbeidsplassen. Man har mer å gå til – for å si det slik. Sammenhengen mellom kvalitet i relasjonen og tidligpensjonering er temaet for hypotese II i delkapittel 2.7, hvor hypoteser presenteres. I kapittel 2.6 og 3.6 ser jeg nærmere på forskning rundt kvalitet i relasjonen og måling av fenomenet.

Nå trenger det ikke å være slik at preferansen for pensjonstiden alltid forsterkes. Relasjonen mellom partnerne kan kanskje også svekke insentivene. Dårlige forhold kan føre til at kommende pensjonister verdsetter fritiden lavere. Ektefeller og samboere med lav relasjonell kvalitet ønsker kanskje å fortsette i arbeid fordi det byr på andre arenaer for sosial kontakt.

Hvorfor verdsetter man egentlig en partner? Det kan være fordi man har økt nytte av partneren. Som drøftet kan nytte fra relasjonen favne vidt. Å være to gjør slikt som omsorg, nærhet, husarbeid og samvær enklere og derfor mindre kostbart (Bryant 1990: 220-1). En rimeligere fritid – som to – kan gjøre arbeidslivet mindre attraktivt og styrke preferansen for tidlig yrkesavgang. I mikroøkonomien beskrives gjerne husholdets aktiviteter som produksjon og forbruk (Bryant 1990: 115 f.f.) Forbruket av varer og tjenester gir nytte eller skaper tilfredshet. Disse godene kan enten kjøpes på markedet eller produseres i hjemmet. En rekke varer og tjenester produseres i hjemmet, fra klesvask og matlaging til kjærlighet og nærhet. Parforholdet gjør det mulig å produsere goder sammen som det ville vært mer krevende å fremstille alene. Forbruket av denne typen felles produserte goder har lavere kostnader. Fritiden, eller tiden man ikke tilbringer i arbeid, fremstår altså mer gunstig. Muligens er det lettere å gå av med pensjon hvis man vet at man har noen å spise lunsj med hjemme, eller å dra på ferier med.

Jeg vil hevde at kvalitet i relasjonen er et sentralt aspekt i verdsettingen av partner. Men muligens rommer et begrep om verdsetting mer enn kvalitet i relasjonen. Som nevnt peker den økonomiske teorien på hvordan man produserer billigere «goder» som to. Imidlertid kan man hevde at billigere «goder» sannsynligvis relaterer seg til fornøydhet med relasjonen. Trolig vil de som rapporterer høy kvalitet i relasjonen også ha mer nytte igjen fra forholdet.

Noe litteratur foreligger om pensjonering og relasjonell kvalitet. Amerikanske Szinovacz og DeViney (2000) og nederlandske Henkens (1999) har undersøkt om kvalitet i relasjonen har noen virkning. Begge finner signifikant utslag. Henkens mål er basert på spørsmål om problemer i forholdet. Raymo og Sweeney (2006) har benyttet et mål på om man føler seg nært til partneren (ja/nei), som også er signifikant. Maestas (2001) undersøker om partnere går av samtidig ved å trekke inn variabler om «how much the couple enjoys spending time together, the extent to which they like to spend free time together, how important they think it is to have more time together in retirement, and the extent to which they look forward to retirement only if their spouse retires at the same time» (2001: 20). Disse variablene har likheter med kvalitet i relasjonen. Maestas finner også at de har innflytelse på samtidig pensjonering (2001: 36).

Så langt har jeg drøftet verdsetting av partner og kvalitet i relasjonen. En mulig videreutvikling av et nytteperspektiv er å se på investering i forholdet, og hvorvidt det øker gevinsten fra forholdet i fritiden. I løpet av et samliv investerer de fleste betydelig tid, omtanke og innsats i relasjonen. Et viktig resultat er at partnere etter hvert opparbeider seg

kunnskaper og ferdigheter i å bo sammen og organisere en hverdag. Partnerne har lagt ned tid og krefter i å få et forhold til å fungere og ervervet mye kunnskap om hverandre. Slik har de utviklet ferdigheter i å være sammen. Slik kan gevinsten fra relasjonen øke (England og Farkas 1986: 48, 50; Brines og Joyner 1999: 334; Bryant 1990: 244). Noen hevder at denne typen kunnskaper og ferdigheter kan studeres som en type human kapital («marriage-specific human capital») (Bryant 1990: 244; Becker 1981: 224; England og Farkas 1986: 44) Aktører som har investert mye i forholdet, verdsetter kanskje livet utenfor arbeidsplassen høyere – fordi de får mer ut av fritiden. På denne måten kan tidligpensjonering lokke. Investeringen kan være ulik fra relasjon til relasjon og partner til partner. Pensjonstiden er altså mer fristende for dem som har lagt ned tid og krefter i relasjonen, ifølge denne teorien, som er gjenstand for hypotese III som presenteres senere.

En annen sosiologisk tilnærming til investering i forholdet finnes hos Howard Beckers og hans begrep om «side bets» (Becker 1960). Dagliglivet i et forhold innebærer at man yter betydelig innsats i livet sammen. Slik investering kan fortone seg som ren rutine i forholdet, men vil over tid innebære en betydelig investering i forholdet, som det er kostbart å tape (Nock 1995: 504). Beckers teori er en teori om at man investerer, selv om ikke det var den opprinnelige hovedhensikten. Gitt tid, kan slike «side bets» oppnå betydelig verdi for den enkelte.

Noen praktiske avgrensinger av problemstillingen bør påpekes. Jeg begrenser omtalen til verdsetting av partner, og trekker ikke eksplisitt inn en del trekk ved partneren som lønn, formue og pensjonsrettigheter. Kanskje kan slikt inngå i verdsettingen av partner, men det er ikke sikkert. Jeg har ikke tilgang til data om partneren, og kan derfor ikke analysere partnerens lønn og likende. Imidlertid vil jeg hevde at undersøkelser av verdsetting av partner ikke trenger å ha med slike data om partneren. Dette hadde det vært interessant å se nærmere på, men det er et annet forskningsspørsmål. Jia (2004) har forøvrig gjort noen studier av dette. Likeledes tar jeg ikke opp forhandlinger mellom partnere. Også dette kunne det vært interessant å undersøke, men det er ikke nødvendig for mitt formål.

2.5 Forholdet mellom tidligpensjonering og samtidig pensjonering

I den økonomiske litteraturen diskuteres også hvordan partnere bruker fritiden når det er mer tilgjengelig tid til overs. Hvis den ene får mer fritid – hva gjør den andre? Her er det to alternativer: «substitution of leisure» og «complementarity of leisure» (Coile 2003; Bryant

1990). Substitusjon vil si at den ene parten jobber mer for å utlikne tapet av inntekt fra den andre. Komplementaritet innebærer at ektefellene eller samboerne er avhengige av at begge er tilstede for å realisere «godene» i pensjonstiden, eller at nytten fra fritiden blir vesentlig større når man er to. Økonomisk teori antyder at det er et empirisk spørsmål om enten «substitution of leisure» eller «complementarity of leisure» velges. Det som er interessant i denne sammenhengen, er hvorvidt partnere oppviser komplementaritet i pensjoneringen. En konsekvens av slik komplementaritet er at samtidig pensjonering fremstår som gunstig, fordi man da får realisert «godene» i pensjonstiden (Coile 2003; Gustman og Steinmeier 2004a og 2004b). Det kan være reiser, utflukter, eller rett og slett selskap i pensjonstiden. Dersom ektefellene når aktuell pensjonsalder på ulike tidspunkt, så innebærer samtidig pensjonering at en av partnerne går av tidligere, eller at den andre utsetter avgangen, eller begge deler.

Samtidig pensjonering kan fremstå som tidligpensjonering. For det er ikke sikkert at gifte og samboende oftere ønsker å gå av tidligere. Kanskje ønsker de å gå av samtidig. Det har også relevans for studier av tidligpensjonering. La oss si at det forekommer kjønnsforskjeller i slik samtidig pensjonering. Samtidig er kvinner i snitt yngre enn menn i ekteskap og samboerskap. Eksempelvis kan gifte kvinner gå av tidligere for å bli pensjonister samtidig med sine ektemenn, og kvinner gjør dette oftere enn menn. En slik kjønnsforskjell kan gi opphav til at gifte og samboende som gruppe pensjonerer seg tidligere²⁷ enn andre sivilstandsgrupper – selv om den bakenforliggende årsaken er samtidig pensjonering. Av slike grunner bør forholdet mellom tidlig pensjonering og samtidig pensjonering belyses. *Hypotese IV* i delkapittel 2.7 omhandler samtidig pensjonering.

Forskning kan tyde på at en del partnere ønsker å gå av samtidig eller med relativt kort mellomrom²⁸. Flere økonomer, og særlig amerikanske, finner at partnere koordinerer pensjoneringen slik at de går av på samme tidspunkt eller med et kortere tidsintervall imellom avgangene (Hurd 1990; Blau 1998; Mastas 2001; Coile 2003; Gustman og Steinmeier 2004a og 2004b). Imidlertid ser det ikke ut til å være den dominante formen for tidligpensjonering (i USA). Pienta (2003: 340) peker på at partnere oftere pensjoneres på ulike tidspunkter enn samtidig.

²⁷ Dette er under forutsetning at andre trekk og egenskaper holdes konstant.

²⁸ Noen forskere har også antydnet at samtidig pensjonering kan være et resultat såkalt homogami – at en del menn og kvinner velger ektefeller og samboere med tilsvarende bakgrunn og kjennetegn som en selv. Økonomen Hurd 1990: 232) mener at partnere i slike forhold i noen grad vil ha like preferanser for pensjonering, og at dette kan forveksles med en påstått koordinering mellom ektefeller og samboere

2.6 Forskning om og måling av relasjonell kvalitet

Jeg skal her drøfte forskning med relevans for kvalitet i relasjonen, samt diskutere målingen av fenomenet. Drøftingen må ses i sammenheng med at «kvalitet i relasjonen» er en sentral forklaring i de kommende analysene. På fagfeltet er det dessuten strid om hvordan slike indekser skal utformes (Coltrane og Collins 2001, Glenn 1990 og Sabatelli 1988). Jeg har valgt å se nærmere på hvordan «kvalitet i relasjonen» måles – både teoretisk og empirisk. Jeg følger Zeller og Carmines i deres omtale av måling av abstrakte begreper: «(...) we define measurement as the process of linking abstract concepts to empirical indicants» (1980: 2). I dette delkapitlet drøfter jeg den teoretiske siden av denne koblingen. Jeg undersøker hvordan man kan oversette relasjonell kvalitet til empirisk målbare indikatorer. I kapittel tre ser jeg nærmere på empiriske vurderinger av indikatorenes egnethet.

Det teoretiske utgangspunktet er som følger: Jeg ønsker å anvende «kvalitet i relasjonen» innenfor rammene av ikke-monetær verdsetting av partneren og forholdet til partneren. Jeg vil ikke påstå at relasjonell kvalitet er identisk med verdsetting, men en relativt høy grad av sammenfall er trolig tilstede. Kanskje er det riktigst å si at kvaliteten i forholdet er én sentral komponent blant flere komponenter i verdsettingen. Et godt forhold til partner er med stor sannsynlighet mer verdifullt for aktøren enn et dårlig forhold – alt annet konstant. Samtidig kan flere faktorer enn kvaliteten verdsettes. I forrige delkapittel pekte jeg på investering/relasjonelle ferdigheter og deling av arbeid og utgifter som to andre prosesser som kan påvirke forholdets «verdi».

Man kan spørre seg hvorfor ikke verdsettingen av parforholdet kan måles direkte. Imidlertid er det vanskelig å finne en strategi som fører frem. Den direkte metoden ville være å spørre hvor høyt respondenter verdsetter partneren i kroner og øre. Men jeg tror ikke verdsettingen er så enkel å tallfeste. Problemstillingen lyder nok for hypotetisk i respondentenes ører. Sannsynligvis vil de finne spørsmålet søkt. Jeg har valgt en annen vei og studerer hvordan variasjon i relasjonell kvalitet henger sammen med pensjonstiltrekkingen.

Jeg returnerer derfor til spørsmålet om hva som kan inngå i en måling av denne kvaliteten. I det følgende skal jeg drøfte en snever og en mer omfattende definisjon hentet fra andre forskningsfelter. Jeg argumenterer for at den mer omfattende definisjonen er passende til mine analyser. Dernest tar jeg opp en annen problemstilling fra litteraturen: Om negative og positive trekk ved relasjonen bør inngå i samme indeks? Men først litt om bruken av mål på relasjonell kvalitet. Slike mål har vært anvendt i noe ulike sammenhenger. Indekser på kvalitet i relasjonen ble opprinnelig utviklet til analyser av ekteskapelig «suksess» – om

ektepar ville holde sammen eller ta ut skilsmisse (Coltrane og Collins 2001: 401-3). Siden har bruksområdet blitt utvidet med både relasjonell kvalitet som avhengig og uavhengig variabel. En rekke undersøkelser har tatt for seg hvordan eksempelvis barn og forholdets varighet påvirker relasjonell kvalitet som avhengig variabel (Glenn 1990: 823). I pensjoneringsforskningen har noen bidrag undersøkt hvordan relasjonell kvalitet endrer seg ved pensjonering (Davey & Szinovacz 2004; Szinovacz 1996). Når det gjelder anvendelse som uavhengig variabel har en del bidrag undersøkt hvordan tilfredshet med livet henger sammen med relasjonell kvalitet – samt om disse målene endrer seg over livsløpet (f.eks. VanLaningham, Johnson & Amato 2001; Kalmijn & Monden 2006). Kvalitet i relasjonen har også inngått i sammenlikninger mellom gifte og samboende (Hansen, Moum & Shapiro 2007).

Til tross for en tilsynelatende omfattende bruk av mål på kvalitet i relasjonen, har analysene vært kritisert, særlig innenfor studiene av samliv og samlivsbrudd. Collins og Coltrane (2001: 402) konstaterer skuffelse over svake prediksjoner for avsluttede ekteskap og samboerforhold. I debatten om undersøkelsenes styrke har flere vendt oppmerksomheten mot designet av instrumentene. Hovedsaklig har innvendingene tatt to former. Den ene handler om hvor omfattende man skal definere relasjonell kvalitet. Den andre hevder at positive og negative elementer i relasjonen ikke passer i samme instrument.

Kanskje kan man skille mellom to forståelser av relasjonell kvalitet i litteraturen (Glenn 1990: 819). På den ene siden har noen rett og slett studert relasjonell kvalitet som aktørenes tilfredshet med forholdet. På den andre siden har andre forskere hatt en mer omfattende tilnærming, hvor de også har inkludert temaer som konflikt, tilpasning og andre trekk ved forholdet. Sistnevnte gruppe har lagt større vekt på samlivet mellom to personer (Glenn 1990: 819). Nå er ikke tilhengerne av den første forståelsen enige i utvidelsen. De mener at trekk ved relasjonen tilhører et annet instrument (Sabatelli 1988: 912; Glenn 1990: 819). De argumenterer for å studere sammenhenger mellom konflikt og subjektiv tilfredshet, heller enn å slå dem sammen. Men i praksis forekommer ofte mer omfattende instrumenter enn subjektiv tilfredshet. I den mye brukte «Dyadic Adjustment Scale» inngår for eksempel «interaction, disagreement, satisfaction, instability and a variety of marital problems» (Coltrane og Collins 2001: 402; Spanier 1976).

Jeg vil anvende den videre definisjonen av kvalitet i relasjonen i mine analyser. De omtalte innvendingene har gjerne tatt utgangspunkt i at konflikter påvirker lykke i forholdet. Jeg er ikke sikker på at kritikken er like rammende for kvalitet sett i sammenheng med verdsetting. For sannsynligvis tillegger respondenter både konflikter og egen lykke verdi.

Slike verdsettinger er kanskje sammenfallende, og sier noe om verdsetting av forholdet generelt. Jeg tar derfor utgangspunkt i den mer omfattende definisjonen over når jeg velger ut indikatorer fra spørsmålene i NorLAG-undersøkelsen²⁹. Det vil si at jeg også tar med respondentens vurderinger av trekk ved relasjonen. De aktuelle spørsmålene og variablene er presentert i tabell 3.6 i kapittel tre. Alle variablene passer overens med den bredere tilnærmingen jeg har skissert.

En annen kritikk mot målingen av «kvalitet i relasjonen» er at positive og negative elementer i «kvalitet i relasjonen» ikke passer sammen. Det vil si at man kan ikke slå dem sammen til én indeks. Noen studier tyder på at de to settene med positive og negative vurderinger har ulike virkninger på samlivsbrudd (Coltrane og Collins 2001: 403; Glenn 1990: 819-20). Jeg skal diskutere denne innvendingen teoretisk og empirisk. Teoretisk vil jeg hevde at det ikke er noe i veien for at positive og negative elementer kan inngå i samme mål på verdsetting. Positive og negative fenomener kan nok opptre uavhengig av hverandre, men trolig påvirker begge hvor høyt gifte og samboende verdsetter relasjonen. I utgangspunktet synes det rimelig at negative trekk senker relasjonens verdi og positive øker verdien, slik at verdsetting er lineær eller i hvert fall additiv. På den annen side kan det hende at ett problem kan bli veldig stort og overskygge andre vurderinger, eller kanskje vil noen alvorlige problemer forsterke hverandre slik at samlivet blir vanskelig eller umulig. I situasjoner der det er spørsmål om skilsmisser og avsluttede forhold, er det ikke sikkert at alle aktørene vier så mye oppmerksomhet til rasjonelle nyttevurderinger. Blant annet Jon Elster har beskrevet hvordan emosjoner kan bidra til avvik fra rasjonalitet (2007: 145 f.f.).

Når det gjelder empirisk undersøkelse av innvendingen, så undersøker jeg empirisk om positive og negative trekk hører sammen i kapittel 3.6. Jeg konkluderer der med at mål på positive og negative trekk ved relasjonen oppfører seg relativt likt. Jeg har derfor valgt å slå dem sammen.

2.7 Presentasjon av hypoteser

I det følgende skal jeg presentere fire hypoteser. De representerer testbare implikasjoner av teoriene jeg vil bruke. Jeg starter med en generell hypotese om at det faktisk foreligger forskjeller i planer om tidligpensjonering mellom på den ene siden gifte og samboende, og på den andre siden ugifte, skilte, enker og enkemenn. I hypotese to og tre snevrer jeg inn

²⁹ NorLAG har et sett av spørsmål for å måle relasjonell kvalitet. Jeg omtaler utvelgelsen av disse variablene i kapittel 3.6.

interesseområdet til relasjonens varighet og kvalitet i relasjonen. Hypotese fire kontrollerer om de empiriske observasjonene kan forklares av en annen sammenheng – gifte og samboendes eventuelle ønsker om samtidig pensjonering.

Den første hypotesen danner bakteppet for de andre hypotesene. Jeg ønsker å undersøke om en forskjell mellom sivilstandene forekommer, og hvor stor den eventuelt er. Forskjeller mellom sivilstandene er påvist i annen forskning, og bør gjenfinnes i de foreliggende dataene. Tallfesting av ulikheten antyder også «størrelsen» på fenomenet som skal undersøkes.

Imidlertid må det presiseres at selv om differansen mellom planene for tidligpensjonering er liten, så er det ikke tilstrekkelig grunnlag til å avvise at aktører er påvirket av sivilstand i planleggingen av tidligpensjon. Et slikt resultat kan også skyldes at aktørene innad i hver sivilstandsgruppe handler på ulike måter, og at disse alternative handlingene utjevner hverandre i gjennomsnitt. Eksempelvis planlegger kanskje personer med lav relasjonell kvalitet tidligpensjonering sjeldnere, mens aktører med høy kvalitet oftere ønsker å gå av tidlig. Hvis sammenhenger av denne typen peker i motsatt retning, svekkes «påvirkningen» fra sivilstand - sett under ett. På den annen side kan det også forekomme sammenhenger som forsterker hverandre. Slike betraktninger er årsak til følgende understreking: Hypotese I representerer ikke noe forsøk på å skille mellom ulike forklaringer på hvorfor aktører i de to gruppene velger ulikt. Den er ment å undersøke gjennomsnittlige differanser på gruppenivå.

HYPOTESE I: *Gifte og samboende planlegger å gå av tidligere enn enslige, skilte, enker og enkemenn*

Jeg ønsker også å undersøke om det er forskjell mellom menn og kvinner i planleggingen av tidlig avgang. Det er ikke presentert som en egen hypotese, men eventuelle kjønnsforskjeller studeres i sammenheng med denne og senere hypoteser.

Funn i litteraturen vil bli kort kommentert. Jeg omtaler de norske bidragene i forbindelse med denne første, generelle hypotesen. I de mer detaljerte hypotesene (II-IV) om hvordan parforhold kan påvirke tidligpensjonering, trekker jeg også inn internasjonal litteratur. Det foreligger allerede en del norske analyser. Solem peker på at sivilstand synes å virke ulikt i ulike sammenhenger (2001: 60). Og undersøkelsene på området er ikke entydige, men flere finner at sivilstand påvirker pensjonering. Jeg begrenser omtalen til bidrag

som undersøker pensjonering, og tar ikke med studier av overgang til uføretrygd og arbeidsledighet.

Enjolras og Pedersen (1997: 40) finner at gifte kvinner (men ikke gifte menn) har signifikant sannsynlighet for å gå av tidligere med AFP. I en annen undersøkelse av Pedersen (1997) kombinerer han sivilstand og aldersforskjell til partner i én variabel. Her finner han at det å være gift med eldre ektefelle henger sammen med senere pensjon, mens det å være gift med en yngre ektefelle henger sammen med litt tidligere pensjon (1997: 50-1). I separate analyser for kvinner og menn finner Pedersen at sivilstand/aldersforskjell er signifikant for kvinner men ikke menn (1997: 53-4).

Midtsundstad undersøker om respondentene har gått av med AFP maksimum seks måneder etter at vedkommende hadde mulighet til slik avgang. Hun finner i bivariat analyse at respondenter som er aleneboende eller som har hjemmeværende/pensjonert ektefelle eller samboer går av tidligere, sammenliknet med yrkesaktiv ektefelle (2002a: 109). Midtsundstad finner noen kjønnsforskjeller: Aleneboende eller enslige menn går oftere av tidlig enn menn med yrkesaktiv ektefelle eller samboer. Det motsatte er tilfellet for kvinner: aleneboende kvinner står lenger i jobb enn kvinner med yrkesaktiv partner (2002a: 109). I en annen undersøkelse av Midtsundstad finner hun tilsvarende resultater: at respondenter med yrkesaktiv ektefelle/samboer ønsker utsatt pensjonering (2002b: 10). Gifte og samboende menn viser tendens til å gå av senere enn single menn. På den annen side står single kvinner lenger.

I en studie av lærere og ingeniører finner Snartland og Øverbye at gifte og samboende går av tidligere enn enslige, men med noen forskjeller mellom lærere og ingeniører. Kvinner har sterkere utslag enn menn (2003: 46, 52-55)

Dahl, Nilsen & Vaage undersøker et representativt utvalg født mellom 1929 og 1934. De finner at sivilstand har effekt for menn og kvinner når det gjelder overganger fra arbeid til ledighet og uførhet, men utslagene er ikke signifikante for overganger til pensjon (2003: 186-9). Men de påpeker at overgangen til pensjon («out of work») er svakere målt (2003: 185).

Thøgersen, Bratberg & Holmås finner at tidligere gifte har større sannsynlighet for å gå av med AFP enn gifte. I deres analyser har også respondenter med trygdet eller yrkesaktiv ektefelle større sannsynlighet for å gå av via AFP (1998: 269-70).

Aavik, Dahl og Vaage (2005: 19-20) finner at gifte kvinner har signifikant sannsynlighet for å hyppigere gå av med AFP, mens de ikke finner noen signifikans for menn.

Etter den innledende hypotesen, går jeg nå videre til omtale av det som kanskje er den mest sentrale hypotesen i denne studien: Hvorvidt kvalitet i relasjonen påvirker aktørers

planer om tidligpensjonering. Jeg har tidligere drøftet det teoretiske grunnlaget for denne hypotesen, og skal ikke gjenta så mye her. Utgangspunktet for studien er å undersøke om ikke-monetære aspekter ved aktørers livssituasjon spiller en rolle i pensjonering – ved siden av de «tradisjonelle» beslutningsfaktorene som inntekt, formue, forventet pensjon og helse. Den sentrale tanken er at kommende pensjonister vurderer fordeler og ulemper ved ulike tidspunkt for pensjonering, og at forholdet til partneren er én slik faktor i beslutningen.

HYPOTESE II: *Høyere kvalitet i forholdet fører til at gifte og samboende oftere planlegger tidlig pensjonering.*

Jeg vil i tillegg undersøke om investering i forholdet har noen betydning for tidligpensjonering. Utgangspunktet er at partnere investerer tid og innsats i forholdet. Slik investering innebærer at partnerne legger ned tid og krefter i opparbeidelse av relasjonelle ferdigheter, som igjen gir større glede og nytte fra relasjonen til partneren. Slik blir tiden utenfor arbeid – og livet som pensjonist – mer attraktivt. Som drøftet er dette en utvidelse av nytteperspektivet som jeg trekker inn i diskusjonen om verdsetting av partner. I denne sammenhengen ser jeg ikke bare på verdsetting, men også investering.

For å undersøke om investering i forholdet påvirker tidligpensjoneringen, anvender jeg en variabel med forholdets varighet. Slik varighet kan ses på som et grovt mål på investering i forholdet. Egentlig er investering avhengig av både tiden partnerne har vært sammen som par, og hvilken innsats de har lagt ned i å utvikle relasjonell ferdighet og kunnskap. Varighet i forholdet måler således investeringen av tid, men ikke innsats. Målingen er mangelfull, men kan likevel antyde en sammenheng.

En annen grunn til at jeg har valgt å undersøke en sammenheng mellom varighet og tidligpensjon, er at varighet i forholdet også fungerer som kontrollvariabel i regresjonsanalysene. Den tar hensyn til at kvalitet i relasjonen ser ut til synke i løpet av samlivet. Flere studier finner en slik synkende sammenheng mellom kvalitet og varighet (blant annet VanLaningham, Johnson og Amato 2001; Glenn 1998, 1990). Da virket det rimelig å kontrollere for varighet. Det syntes interessant å gi den en substansiell rolle også. *Hypotese III* er derfor tatt med, tross et noe svakere datagrunnlag.

HYPOTESE III: *Lengre varighet i relasjonen fører til at respondenter oftere planlegger tidlig pensjonering*

Muligens ønsker partnere å gå av samtidig, og ikke tidligere. Hvis for eksempel partnere som er fornøyde med sitt forhold oftere ønsker å gå av sammen, så kan det komplisere pensjoneringsmønsteret. Det samme gjelder for varighet i relasjonen. Man kan tenke seg at personer som har investert tid og innsats i forholdet er mer koordinerte, og ønsker oftere å gå av sammen.

I utgangspunktet skal ikke samtidig pensjonering ha noen innvirkning på tidlig pensjonering: Hvis den ene parten går av tidligere og den andre senere, så blir gjennomsnittet uforandret. Men sett at den ene parten har en noe større preferanse for samtidig pensjonering enn den andre? Da vil samtidig pensjonering observeres empirisk som tidligere eller senere pensjonering.

Jeg har ikke data til å modellere med samtidig pensjonering. Da burde jeg hatt tilgang til partners pensjonsplan eller pensjonstidspunkt. Slik kunne jeg sett om ektefeller og samboere tenderer mot å gå av samtidig. Imidlertid har jeg tilgang til et svakere mål, aldersforskjellen til partner. Det kan antyde forekomsten av samtidig pensjonering på følgende måte: Sannsynligvis vil respondenter med yngre partnere utsette yrkesavgangen for å gå av samtidig med partneren. Årsaken er at yngre partnere senere når alderen hvor avtalefestet pensjon er tilgjengelig. Om partneren derimot er eldre, skjer det motsatte. Jeg vil også undersøke kjønnsforskjeller i denne sammenhengen, siden kvinner jo ofte er yngre enn sine ektefeller eller samboere.

- HYPOTESE IV:
- a. *Eldre partner fører til tidligere planlagt avgang*
 - b. *Yngre partner fører til senere planlagt avgang*

Kapittel 3

Presentasjon av data og metode

I dette kapitlet beskriver jeg først datamaterialet. Deretter drøfter jeg pensjonering i to delkapitler. Det første tar for seg definisjonen av å være pensjonist og kilder til målefeil. Neste delkapittel behandler norske pensjonsordninger og avgrensar de typene pensjon jeg er mest interessert i. Så følger presentasjoner av avhengige og uavhengige variabler. Underveis tar jeg opp problemstillinger knyttet til utformingen av variablene og designet av de kvantitative undersøkelsene. Indeksen kvalitet i relasjonen er viet særlig oppmerksomhet i et eget delkapittel. Til slutt skriver jeg kort om logistisk regresjon og prinsippal komponent analyse – som er de analyseteknikkene jeg i hovedsak benytter.

3.1 Om datamaterialet

Det empiriske materialet i denne studien er hentet fra spørreundersøkelsen «Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon» (NorLAG)³⁰. I undersøkelsen er «Arbeid og pensjonering» ett av fire temaområder (Slagsvold og Solem 2005: 13). Derfor er en rekke variabler med relevans for pensjonering tilgjengelige i datasettet.

³⁰ Innsamlingen av data var første runde i en planlagt panelstudie av aldring med de fire temaene «arbeid og pensjonering», «familie og generasjonsforhold», «helse og omsorg» og «mestring og livskvalitet». NorLAG er et prosjekt med utspring i den tidligere «Gruppe for aldring og livsløp» ved Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA). Undersøkelsen gjennomføres i samarbeid med Statistisk sentralbyrå (SSB), og er finansiert av Norges forskningsråd, SSB og NOVA.

NorLAG rommer også bred informasjon om familie, spørsmål om livskvalitet, helse mål og mye annet – til forskjell fra spørreundersøkelser med pensjonering som eneste tema og analyser av registerdata. Det er med blick til denne styrken ved datamaterialet jeg har forsøkt å utføre analyser i skjæringslinjen mellom pensjoneringsforskning og familieforskning.

Innsamlingen av data forgikk i perioden mars 2002 til mars 2003, ved hjelp av telefonintervju, postale spørreskjemaer og innhenting av registerbaserte data. 67 prosent besvarte telefonintervjuet, og 75 prosent av disse igjen gav svar på det utsendte spørreskjemaet. Totalt ble det innhentet informasjon om 5 589 personer.

Respondentene var i alderen 40 til 79 år ved intervjutidspunktet. De er trukket fra 30 utvalgte kommuner og bydeler. Disse lokalmiljøene er fordelt på fire regioner: Oslo/Akershus, Agder, Nord-Trøndelag og Troms.

Mer detaljerte beskrivelser av det empiriske materialet finnes i Slagsvold og Solem (2005), Slagsvold og Daatland (2006) og Holmøy (2003). En kommentarer om representativitet kan likevel tilføyes. Eldre mennesker og små kommuner er noe overrepresentert i undersøkelsen (Holmøy 2003: 17). Dette er gjort for å styrke analyser innenfor kommuner og bydeler. Forskjellene fra nasjonal representativitet er imidlertid ikke svært store. Trolig er de heller ikke særlig rammende for mine analyser³¹. For å ta de små kommunene først, så ser jeg ikke noen tungtveiende grunner til at slike lokalmiljøer skiller seg fra andre med hensyn til parforhold og pensjonering. Når det gjelder eldre mennesker, så er disse oversamplede kohortene ikke aktuelle i studier av *planlagt* pensjonering. De har jo allerede gått av og er ikke tatt med i analysene jeg presenterer.

3.2 Hvordan definere pensjonering?

I utgangspunktet skulle det være enkelt å si når man pensjoneres: Man mottar pensjonsutbetalinger i stedet for lønnsinntekter. Men når fenomenet pensjonering studeres grundigere, kommer gråsoner til syne. Og slik usikkerhet og tvetydighet skaper vansker for klassifiseringen.

Respondentene i datamaterialet oppgir selv når de planlegger å gå av med pensjon. Da er det en fordel hvis respondentene i stor grad har samme oppfatning av pensjonering. Hvis

³¹ Vekting kunne vært en mulighet, men den foreliggende vekten har ikke vist seg egnet (jf. NorLAG-seminar)

arbeidstakerne derimot har innbyrdes forskjellige oppfatninger av når de trer inn i pensjonistenes rekke, så er det en kilde til målefeil.

Slike feil kan være både av tilfeldig og systematisk art, hvor systematisk avvik kanskje er mest alvorlig. Systematiske feil fordreier, i graverende tilfeller, resultatene fra analyser (Zeller og Carmines 1980:77). Hvis et betydelig antall av respondentene avviker i én bestemt retning, så er feilen systematisk. Om derimot tvetydigheter fører til tilfeldig over- og underrapportering av statusen som pensjonist, har man med tilfeldige feilkilder å gjøre.

For å si noe om feilkilder, bør det ses nærmere på hva det vil si å definere seg som pensjonist. Trolig finnes det minst fire måter å forstå pensjonering på: «avsluttet karriere», «ikke yrkesaktiv», «reduert arbeidsinnsats» og «motta pensjon» (Ekerdt og DeViney 1990: 212-7³²; Gustman, Mitchell og Steinmeier 1995:62). Disse fire begrepene avgrenser pensjonering langs ulike akser. Jeg legger mest vekt på «reduert arbeidsinnsats» i diskusjonen, men flere av de andre kategoriene kommenteres også.

I forhold til «reduert arbeidsinnsats», så er det grunn til å tro at flere grupper avviker i rapporteringen av pensjonering. Dette gjelder blant annet personer med redusert stillingsprosent og kvinner og menn som er sine egne arbeidsgivere.

Eldre arbeidstakere som reduser stillingsprosenten, utgjør en gruppe med uklar status som pensjonister eller yrkesaktive. Respondentene kan ha ulike oppfatninger av når de arbeider så lite at de er pensjonerte. For det er ikke noen naturlig grense som kan settes for arbeidsmengden. På grunn av dette og andre forhold har jeg ikke tatt med deltidsarbeidende i analyser.

I noen yrkesgrupper kan kvinner og menn fortsette som yrkesaktive så lenge helsen tillater, fordi de er sine egne arbeidsgivere. To eksempler på selvansatte profesjoner er kunstnere og forfattere. Det betyr at de kan planlegge senere pensjonstidspunkt enn vanlig, men også jobbe i deltid når de selv ønsker. På samme måte som for de deltidsansatte, er det også i slike yrkesgrupper usikkert hvilke arbeidsmengder som konstituerer status som pensjonist.

Pensjonsdefinisjonen «ikke yrkesaktiv» har også sine tvetydigheter. Hjemmeværende kvinner kan tjene som eksempel. For kanskje er det slik at enkelte kvinner velger å slutte i jobben for å bli «hjemmeværende hustru» – som en form for pensjonering uten kompensasjon

³² Ekerdt og DeViney (1990) stilte opp selvdefinering som ett eget punkt. Jeg drøfter feilkilder i selvdefinert pensjonering med utgangspunkt i deres andre bestemmelser av pensjonering, samt beskrivelser hos Gustman et. al. (1995)

fra pensjonskassen (Ekerdt og DeViney 1990: 217). Hjemmeværende kvinner er ikke tatt med i analysene. Kun respondenter som er yrkesaktive på intervju tidspunktet er inkludert. I parentes kan det bemerkes at hjemmeværende kvinner illustrerer et generelt problem med å se pensjonering i sammenheng med yrkesaktivitet. For når blir en hjemmeværende kvinne pensjonist? Kanskje vil enkelte selv svare ved fylte 67 år – når utbetaling av folkepensjonen fra folketrygden starter. På en den andre siden kan hun se på seg selv som pensjonert når ektefellen trer av. Eller kanskje aldri. Etter at pensjonsutbetaling ble en allmen rett, er det ikke uproblematisk å koble pensjonering tett til yrkesaktivitet.

Det forekommer også usikkerheter i forhold til kategorien «avsluttet karriere». I litteraturen er det pekt på problemer med at kvinner og menn velger å gå over i annet arbeid, som de ikke regner som vanlig yrkeskarriere (Ekerdt og DeViney 1990: 213). En annen feilkilde er når pensjonerte vender tilbake til arbeid (Ekerdt og DeViney 1990:212). For eksempel kan yrkesaktive planlegge å gå av på et gitt tidspunkt, men være åpne for engasjementer og oppdrag med til dels store arbeidsmengder i tiden etterpå. Dette skaper selvsagt unøyaktigheter, men er igjen vanskelig å gjøre noe med.

En norsk undersøkelse kan gi en pekepinn på usikkerheten i defineringen av yrkesaktiv versus pensjonert. Pedersen (1997: 34) finner at seks prosent av menn i alderen 60 år oppgir å være verken i arbeid eller pensjon, og at fire til fem prosent av kvinnene rapporterer det samme³³. Antallet svinner noe for aldergruppene mellom 60 og 70 år, og det ser ut som om kvinner oppgir noe oftere å være i en mellomposisjon. Fra og med 67 år ser det ut til å være svært få som oppgir en slik mellomposisjon. I det empiriske materialet jeg studerer, er det færre som oppgir mellomposisjon, men Pedersens funn illustrerer usikkerheten ved defineringen.

Det finnes også eksempler på arbeidstakere som ikke ønsker å avslutte sin yrkeskarriere, selv om de er vanlige lønsmottakere i bedrifter og organisasjoner. Enkelte personer planlegger senere tidspunkter enn realistisk (Ekerdt, Kosoloski & DeViney 1996: 140). Det vil si at de planlegger senere enn oppsigelsesvernet gir rom for, og beskyttelsen svekkes betraktelig ved 70 år. Men planer om riktig sen pensjon synes ikke å opptre ikke så hyppig i datamaterialet. Sen pensjon kan man for øvrig observere i figur 3.1 som er presentert senere i kapittel 3.4.

³³ Pedersen oppgir kun tallet for menn i teksten. Antallet for kvinner er anslått ut i fra grafisk fremstilling. Det samme gjelder andre aldersklasser for både menn og kvinner

Som en oppsummering er det muligens i noen grupper en tendens til å planlegge pensjonering på et senere tidspunkt. Det gjelder de selvansatte og grupper som ikke ønsker å pensjonere seg. Motsatt kan det tenkes at personer med redusert arbeidsinnsats rapporterer for tidlig pensjonering – og det samme fenomenet kan opptre blant dem som tar annet arbeid. Men det kan også hende at de deltidsarbeidende bare har en økt usikkerhet i forhold til andre grupper. Uansett synes det store bildet å være at avvik i de ulike gruppene som har vært behandlet, peker i ulike retninger. Dette reduserer feilenes alvorlighetsgrad.

3.3 Pensjonsordninger for norske arbeidstakere ved intervju tidspunktet

Jeg vil her drøfte alderspensjon, uførepensjon og avtalefestet pensjon (AFP). Sistnevnte er mest interessant for meg. Men alle tre formene for pensjon er hyppig brukte veier ut av yrkeslivet og henger til en viss grad sammen. Jeg omtaler derfor alle ordningene i en avgrensning av tidligpensjoneringen jeg undersøker.

Arbeidere i Norge er omfattet av noe forskjellige regler for pensjonering, alt etter yrke, sektor og ansiennitet. Generelt er pensjonsalderen 67 år. Da oppnår man etter folketrygdloven rett til alderspensjon. Utover en minstepensjon, som alle har rett på, er pensjonsutbetalingene i hovedsak knyttet til hvor mange pensjonspoeng man har samlet opp i løpet av yrkeskarrieren. I tillegg gis det påplussinger til noen grupper med lav opptjening.

At pensjonsalderen er 67 år, betyr ikke at arbeidere er nødt til å gå av da. I folketrygden fortsetter man å tjene opp poeng frem til 70 år. Først ved fylte 70 år åpner arbeidsmiljøloven for å si opp ansatte på grunn av alder. Arbeidsgivere har muligheter til å si opp ansatte før 70 år³⁴, men da må avgangen knyttes til egne pensjonsordninger og avgangsalderen må anvendes konsekvent i virksomheten (NOU 1998: 120).

Noen yrkesgrupper har egne rettigheter og plikter, dette gjelder for eksempel sjømenn, fiskere, skogsarbeidere, polititjenestemenn og militært befall (NOU 2004: 173; Midtsundstad 2005: 25). Disse gruppene går av tidligere enn andre. Enkelte kan også tre inn i pensjonistenes rekke før fylte seksti år.

³⁴ Oppsigelsesvernet trer i kraft igjen etter 70 år, hvis det ikke er en spesialavtale på arbeidsplassen. Denne regelen kan lede arbeidsgivere til å si opp ansatte ved 70 år (Snartland og Øverbye 2003: 19)

I 1988 inngikk LO og NHO en avtale om avtalefestet pensjon³⁵. Ordningen trådte i kraft 1. januar 1989 og ga arbeidstakere mulighet til å gå av tidligere enn 67 år. Stat og kommune har inngått egne avtaler med arbeidstakerne, og det samme har banksektoren og virksomheter i NAVO (Norsk Arbeidsgiverforening for Virksomheter med Offentlig tilknytning) (Midtsundstad 2002a: 9). Avtalefestet pensjon har blitt utvidet med hensyn til pensjonsalder. Minimumsalderen for AFP har sunket fra 66 år i 1989 til 62 i dag (NOU 2004: 173; Aakvik, Dahl & Vaage 2004:13)

Ytelsene ved avtalefestet pensjon tilsvarer alders- og uførepensjon, med et ekstra AFP-tillegg. AFP-satsene kalkuleres ut i fra pensjongivende inntekt (NOU 1998: 112-3). I utregningen er det lagt inn en utjevningsmekanisme hvor lavtlønte tildeles en noe høyere prosentandel av lønnen, mens personer med høy lønn får pensjon etter en noe lavere prosentandel av lønnen. Høye utbetalinger er også begrenset av et øvre tak, mens det nedover er lagt et gulv for laveste sats. AFP-pensjonister fortsetter å tjene opp pensjonspoeng til og med 67 år, på samme måte som om de var yrkesaktive.

Opprinnelig ble AFP etablert med tanke på slitne arbeidstakerne med et langt yrkesliv bak seg. (NOU 2004: 170). Etter innføringen har AFP blitt en mye brukt pensjonsform. I år 2000 var avtalefestet pensjon den hyppigst brukte ordningen for tidligpensjon blant yrkesaktive i aldersgruppen 60-66 år (NOU 2004: 174).

Fra FAFO-rapporten «Hvor mange har rett til AFP?» kan man anslå at dekningsgraden ligger mellom 70 og 75 prosent i aldersgruppene jeg undersøker (Midtsundstad 2004:4). Tallet er for alle yrkesgrupper sett under ett. I offentlig sektor er dekningsgraden nær hundre prosent. I privat sektor er den omkring femti prosent (Midtsundstad 2004: 2)

Det er også andre forskjeller mellom offentlig og privat sektor med hensyn til AFP. Kanskje er den viktigste at offentlige ansatte fra fylte 65 år får beregnet pensjonsutbetalingen som en tjenestepensjon og ikke en folketrygdpensjon (NOU 1998: 116). Dette gir noe gunstigere utbetalinger.

Ordningen med avtalefestet pensjon har også en viss fleksibilitet. Eksempelvis åpner den for delvis pensjonering (Midtsundstad 2005: 25). AFP-pensjonering kan også kombineres med såkalt gavepensjon fra arbeidsgivere. Typisk har dette tilskuddet ett av to formål: Enten å gjøre det mulig for arbeidstakere å slutte i jobb før 62 år, eller å gi en ekstra utbetaling utover vanlig AFP, slik at avgangen blir mer økonomisk attraktiv (Midtsundstad 2002a: 48)

³⁵ For detaljert beskrivelse av AFP se «Fleksibel pensjonering» (NOU 1998: 111 ff.) og Midtsundstad (2002a: 8-15)

Uførepensjon er en viktig form for pensjon, men i denne sammenhengen legger jeg ikke så stor vekt på slik pensjonering. Jeg anser uførepensjon for å være et beslektet, men likevel annerledes som fenomen enn tidligpensjonering gjennom AFP³⁶. Generelt kreves en dokumentert svikt i helsen for å motta uførepensjon. Denne svekkelsen må være såpass alvorlig at ervervsevnen anses varig nedsatt (NOU 1998: 99). Antallet uførepensjonister er relativt stort. Totalt sett er det flere uførepensjonister enn AFP-pensjonister i aldersgruppen 60-66 år (NOU 2004: 174), selv om flertallet av de nye pensjonistene fra denne aldersgruppen går av via AFP. Årsaken er at arbeidstakere kan få uførepensjon i løpet av hele yrkeskarrieren.

Det metodiske designet jeg anvender, er lite egnet til å fange opp uførepensjonering, selv om det var ønskelig. Trolig er det slik at menn og kvinner som har svart på spørreundersøkelsen ikke planlegger å gå av med uførepensjon. Det er nok heller snakk om at sykdom og annen svekkelse inntreffer på ukjente tidspunkt, og gjør den planlagte karrieren vanskelig å gjennomføre. Noen respondenter kan selvsagt ha redusert arbeidsevne på intervju tidspunktet og gir et svar påvirket av at de venter å bli uførepensjonert. Men da snakker man nok om et lite antall. Så når uførepensjonering inntreffer, skaper det et avvik mellom planlagt pensjonering og faktisk avgang.

3.4 Avhengig variabel - pensjoneringstidspunkt

I analysene har jeg valgt å anvende to dikotome avhengige variabler. Deskriptiv informasjon er stilt opp i tabell 3.1. Fra tabellen ser man at 26,7 prosent planlegger pensjon ved 62 år eller tidligere, mens 31,7 prosent har lagt en plan om å gå av ved fylte 65 år eller tidligere. Men tolkningen av de to variablene er noe mer komplisert, og jeg kommer tilbake til hvordan de skal forstås litt senere.

Tabell 3.1 Avhengige variabler

	Kategori 1 (%)	Kategori 0 (%)	N	Mangler verdier
Planlagt pensjon 62 år eller tidligere	26,7	73,3	2965	729
Planlagt pensjon 65 år eller tidligere	31,7	68,3	2965	729

³⁶ Røed og Haugen (2003) finner få indikasjoner på substitusjon mellom AFP på den ene siden og uføretrygd og arbeidsledighet på den andre siden. Substitusjon vil for eksempel si at aktører som går av med AFP ellers ville gått av via trygd eller arbeidsledighet (Hærnes, Røed og Strøm 2002: 29). Imidlertid kommer Bratberg, Holmås & Thøgersen (2000) til en noe annen konklusjon enn Røed og Haugen.

Jeg vil i det følgende diskutere beslutningen om dikotome variabler, deretter komme inn på forholdet mellom adferd og planlagte handlinger og til slutt returnere til tolkingen av de avhengige variablene.

For å starte med planer om pensjonering og forholdet til faktisk pensjonering, så har valget av planer sammenheng med det empiriske materialets karakter. NorLAG-dataene stammer fra en tverrsnittsundersøkelse, hvor informasjon som kjent er samlet inn én gang. Denne typen data er velegnet til mange formål, men har en svakhet i forhold til å måle overganger fra én tilstand til en annen. Svært få respondenter pensjonerer seg akkurat på intervjutidspunktet. For skaffe informasjon om overganger, er løsningen ofte å ta i bruk fremadskuende eller bakoverskuende spørsmål til personene i undersøkelsen. (Se bl.a. Skog 1998: 71)

Konkret for pensjonering, så er da én mulighet å stille spørsmål til pensjonister om når de gikk av. Det andre alternativet er å spørre yrkesaktive om når de skal pensjonere seg. Både retrospektive og prospektive data er tilgjengelige fra NorLAG-undersøkelsen. Og jeg har altså valgt det siste alternativet.

Årsaken til at jeg prioriterte fremadskuende pensjonsplaner er to problemer knyttet til det bakoverskuende alternativet. Et argument mot bruken av informasjon fra de allerede pensjonerte, er at de har et litt for lavt antall. Det skaper også problemer at reglene for pensjonering har vært justert i de senere årene. Særlig viktig er det at aldersgrensen for avtalefestet pensjon har vært senket i flere trinn. Når rammene for pensjonering er for ulike, er det vanskelig å gruppere pensjonistene sammen³⁷. Dette er en tungtveiende innvending siden så mye av tidligpensjoneringen nettopp skjer gjennom AFP.

Fremadskuende data har den fordelen at de sier noe om hvilke pensjoneringsmønstre man kan vente seg i kommende år. Ulempen er at de yrkesaktive kan ombestemme seg, eller noe uventet inntreffer, slik at den faktiske avslutningen på yrkeslivet blir annerledes. Spørsmålet er hvor avgjørende slike unøyaktigheter er til dette formålet. Hovedinteressen i denne sammenheng er om familie/parforhold virker inn på pensjonering. Jeg søker å teste en teoretisk begrunnet sammenheng, ikke å predikere pensjonsalder. Avvik mellom plan og adferd behøver ikke få så store konsekvenser for muligheten til å påvise eller avvise en slik sammenheng. Men noen unntak må påpekes. Analyser av planer er mindre egnet til å fange

³⁷ I en FAFO-rapport slår Pedersen (1997) sammen fremadskuende og bakoverskuende spørsmål om pensjonsalder. Med en slik strategi økes antallet respondenter, men ulempen er at respondentene blir mer enda mer innbyrdes forskjellige.

opp forhold som inntreffer brått, eller som er vanskelige å forutse (jf. Ajzen 1988: 133; Bohner 2001: 274 ff.) Viktigst er endringer i partners arbeidsstatus. Hvis en ektefelle eller samboer trer ut av arbeidslivet, så kan avgangen påvirke den andre ektefellen til å avslutte sitt arbeidsforhold også (se f.eks. Johnson & Favreault 2001) Jeg har svekkede muligheter til å fange opp dette. Eventuelt stress og høynet konfliktnivå i parforholdet i tiden før pensjonering kan jeg heller ikke si noe om med mitt design.

Jeg vil nå gå inn på grunngevingen for dikotomisering av variablene. De viktigste argumentene for denne strategien er for det første tvil om hvorvidt linearitetsforutsetningen i vanlig minste kvadraters regresjon (OLS) holder (Fox 1997: 318). For det andre er det grunn til å tro at de mest «uvanlige» planene får for stor innflytelse på resultatene i OLS regresjon (Fox 1997: 34, 267 ff.).

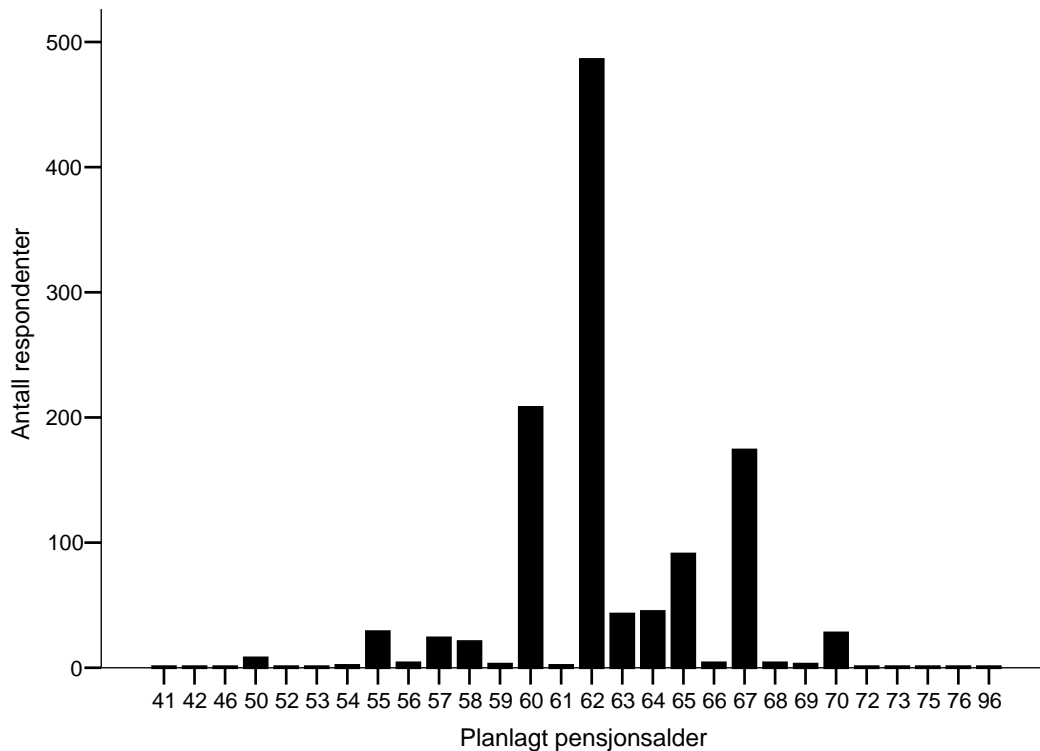
Figur 3.1 illustrerer noe av problemene jeg antyder. I figuren vises en oversikt over hvilke ønsker respondentene i utvalget i NorLAG har til pensjonstidspunkt. Som man ser er det opphoping rundt 60, 62 og 67 år. Særlig mange ønsker å pensjonere seg ved 62 år. Mellom de to toppene på 60 og 62 år finner man svært få som ønsker å pensjonere seg ved 61 år. Et slikt resultat tyder på at personene i utvalget legger planer i forhold til «milepæler». For eksempel er alderen 62 for mange den laveste alderen de kan gå av med AFP. Å oppgi 62 år, kan således tolkes som at enkelte (ikke alle) respondenter, ønsker å forlate arbeidslivet ved første mulighet (som ikke er for økonomisk ugunstig). Kanskje vil den faktiske pensjoneringen spres mer utover de følgende årene 63, 64, og så videre.

På samme måte som 61 år, synes pensjonering ved 59 år å være lite attraktivt for utvalget av kvinner og menn. Det runde tallet 60 er derimot det nest mest populære. En del yrkesaktive har mulighet til å gå av ved 60 via særavtaler, god økonomi eller for å være hjemmeværende i noen år, som beskrevet tidligere. Imidlertid er det ikke sikkert at alle dem som oppgir 60 år som pensjoneringstidspunkt, faktisk har mulighet til å gå av så tidlig. En alternativ lesning er at noen respondenter som oppgir 60 år, ønsker å forlate arbeidslivet tidlig, men ikke har fullstendig oversikt over muligheter og begrensinger knyttet til beslutningen. I stedet har de valgt et rundt tall: 60. Det faktum at så få ønsker å pensjonere seg året før og året etter 60, gir støtte til denne tolkningen.

Da kan det reises spørsmål om variabelen «planlagt pensjoneringstidspunkt» er lineær. Er det slik at et steg fra 56 til 57 år representerer det samme som et steg fra 61 til 62 år, i tråd med forutsetningen om linearitet? Å gå av ved 62 år med AFP eller å gå av tidligere uten AFP, representerer for mange to forskjellige måter å pensjonere seg på. Vanlig minstesums regresjon krever lineær forklaringsvariabel, og her kan det altså synes som om

linearitetsforutsetningen ikke holder for variabelen «planlagt pensjonering»³⁸. Kanskje kan respondentenes planer like gjerne modelleres som diskrete valg.

Figur 3.1 Oversikt over hvor mange respondenter som ønske om å pensjonere seg i ulike aldre. Ikke oppgitte aldre er utelatt.

En like stor eller større vanskelighet er at ekstremverdier kan få for stor påvirkning på resultatene i vanlig minstesums regresjon (Chatterjee & Hadi 2006: 98 ff). Figur 3.1 viser stor spredning i respondenters planer for pensjonering, og det er vanskelig å fastslå hvilke planer som ikke er troverdige. Samtidig er den viktigste informasjonen samlet i et kortere intervall, anslagsvis fra 60 til 67 år, som er tidsrommet de fleste kan gå av med AFP.

Jeg har derfor valgt å fremstille planlagt pensjonsalder ved hjelp av de to dikotome variablene i tabell 3.1. Min løsning plasserer kuttpunktene på to steder i aldersintervallet 60-67. Slik utnyttes informasjonen fra dette intervallet rimelig godt. De avhengige variablene påvirkes også mindre av pensjonsplaner utenfor det nevnte intervallet – samtidig som informasjonen fra disse planene utnyttes ved at de er kodet dikotomt slik som de andre pensjonsplanene. Et annet poeng er at siden jeg er opptatt av tidligpensjonering – så er

³⁸ Et annet, men noe mindre alvorlig problem, er at opphopingseffekter kan øke standardfeilene ved OLS regresjon, slik at det blir vanskeligere å detektere faktiske sammenhenger (Se Kmenta (1997: 335) for omtale av dette problemet i tilknytning til uavhengige variabler)

kanskje analyser med «tidlig» versus «sen» pensjonering mer intuitive enn analyser med en kontinuerlig avhengig variabel.

Nå er ikke diktotome variabler det eneste alternativet. Pensjonsalderen kan også fremstilles med flere valgalternativer. Disse alternativene kan enten være urangert, eller jeg kan forutsette en orden mellom dem³⁹. Men da oppstår problemer med lavt antall respondenter i noen av kategoriene, i hvert fall med de inndelingene jeg vurderte. Jeg har valgt å modellere pensjonering relativt enkelt ved hjelp av to dikotome variabler.

I forlengelsen av metodiske vurderinger av de avhengige variablene, vil jeg også kommentere to problemer knyttet til sammenheng mellom respondentenes alder og pensjonsplaner, og hvordan dette er håndtert. Først om sammenhengen mellom respondentenes alder og deres plassering i de avhengige variablene. Jeg har ikke inkludert respondenter over 62 år i den avhengige variabelen med kuttunkt mellom 62 og 63 år. I analyser av pensjon til og med fylte 65 år har jeg på samme måte ikke tatt med kvinner og menn over 65 år. Det blir feil hvis respondenter kan oppgi planer bakover i tid, og derfor har jeg tatt ut respondentene.

Det andre problemet er at respondenter som allerede er pensjonert, faller ut av utvalget, siden analysene kun omfatter yrkesaktives pensjonsplaner. I befolkningen generelt stiger andelen pensjonister jo eldre kohorter man undersøker. Det betyr for eksempel at i aldergruppen 64 år, så faller alle pensjonister ut. Da sitter man igjen med et redusert utvalg, på grunn av en seleksjonseffekt (Skog 1998: 108; Kennedy 2003: 284 ff.). Trolig har mange av personene som ønsket seg tidlig pensjonering, allerede forlatt yrkeslivet. Seleksjonen kan altså bidra til at utvalget i undersøkelsen avviker fra den generelle befolkningen. Samtidig er naturligvis aldersgruppene som nærmer seg pensjonsalder, viktige i analyser av pensjonering. Det er ikke er gunstig å utelukke dem. Det er også slik at noe bortfall alltid vil forekomme, siden det er såpass stor spredning i pensjoneringstidspunkt som pensjonsplanene i figur 3.1 antyder.

Nå vender jeg oppmerksomheten mot tolkningen av variablene. Tabell 3.1 viser deskriptiv informasjon om dem. Som nevnt er det en variabel med kuttunktet for pensjonering ved 62 år og en hvor skillet er ved 65 år. For den ene variabelen vil det si at «pensjonsalder 62 år og lavere» kodes som én kategori, og «pensjon ved 63 år og senere» hører til i den andre kategorien. For den andre er samme fremgangsmåte fulgt, men

³⁹ Dette svarer til målenivåene nominal og ordinal, og undersøkes gjerne med henholdsvis multinomiske og ordinale regresjonsmodeller (Kennedy 2003: 259 ff.).

skillelinjen er forskjøvet. Den ene kategorien omfatter pensjonsplaner til og med fylte 65 år. I den andre kategorien inngår 66 år og senere aldre. Kuttunkt ved 62/63 år er satt slik fordi det er tidspunktet da mange får tilgang til AFP. Slik representerer 62 år å gå av tidligst mulig for store grupper. 65/66 år er valgt fordi det er mellom 62 års grensen for AFP og 67 års grensen for alderspensjon, og samtidig er 65 år en av aldrene pensjonsplanene hoper seg opp rundt.

De avhengige variablene er utformet som følger: Har/har ikke plan om pensjon ved 62 års alder eller tidligere. Variablene med kuttunkt ved 65 år er utformet på samme måte: Har/har ikke plan om pensjon ved 65 års alder eller tidligere. Dette synes som intuitive mål på planlagt tidligpensjonering. Enten så har respondentene en plan, eller så har de det ikke. De to avhengige variablene er basert på tre opprinnelige spørsmål. I to av disse spørres det om respondenten har tenkt gjennom pensjonering, og eventuelt tatt en beslutning. Respondenter som ikke hadde tenkt på pensjonering eller besluttet noe, fikk under datainnsamlingen ikke spørsmål om pensjonstidspunkt. De aktuelle spørsmålene er:

- a «Har du tenkt noe på når du vil gå av med pensjon?»
- b «Har du bestemt deg for ved hvilken alder du vil slutte i arbeid og bli pensjonist?»
- c «Hvilken alder er dette?»

Jeg har valgt å tildele verdien null til respondenter uten planer. Det er altså dem som opprinnelig ble filtrert bort i spørsmål a og b over. Dette har den fordel at flere respondenter inkluderes i analysene.

3.5 Uavhengige variabler

De uavhengige variablene er presentert i to tabeller. Dikotome variabler er listet i tabell 3.2 og kontinuerlige finnes i tabell 3.3. Jeg utfyller den oppstilte informasjonen med kommentarer om formålet med de ulike variablene og beskrivelser av operasjonalisering der det synes nødvendig. Manglende opplysninger i variablene («missing values») og håndteringen av dette er oppgitt i Appendiks A.

Først listes variablene knyttet til hypoteser. Deretter omtaler jeg kontrollvariablene. Variabelen «kvalitet i relasjonen» vier jeg ekstra plass og nærmere undersøkelser i delkapittel 3.6. Den er en av de viktigste forklaringsvariablene i analysene. I datasettet er relasjonell kvalitet målt med flere indikatorer, noe som gjør det mulig å undersøke målingen av variabelen (Zeller og Carmines 1980: 48). Styrket kunnskap om instrumentet gjør senere analyser mer robuste mot feil. En annen fordel ved å slå sammen flere variabler er at man ofte

øker variasjonen i den nye variabelen, sammenliknet med enkeltstående variabler (Stinchcombe 2005: 250-1).

GIFT ELLER SAMBOER (ANDRE SIVILSTANDER = 0)

Denne variabelen danner utgangspunkt for undersøkelser av hvordan parforhold påvirker pensjonsplaner. Jeg har valgt å måle parforholdet med en variabel som angir hvorvidt respondenten deler husvære med en partner. Flere former for sivilstand er slått sammen til en todelt variabel, hvor gifte og samboende tildeles verdien én. I nullkategorien plasseres ugifte, skilte, separerte, enker og enkemenn.

Det kan selvsagt tenkes noen av de utvalgte personene har kjærester, selv om de ikke bor sammen. Men jeg er, som tidligere nevnt, mest interessert i varige og forpliktende relasjoner, og jeg antar at samboende og gifte gir et tilfredsstillende utvalg slike.

Jeg har heller ikke inkludert såkalte «særboere» – to personer som inngår i et forpliktende parforhold, men velger å bo hver for seg (Noack og Seiersted 2003:35). Dette gjelder mellom hundre og to hundre respondenter. Til tross for at særboerne utgjør en interessant gruppe, er de muligens noe avvikende fra gifte og samboende.

ALDERSFORSKJELL

Variabelen er sentral i testingen av hypotesene jeg fremsatte i kapittel to. Variabelen er modellert med første- og annengradsledd.

VARIGHET FORHOLD

Dette er også en viktig variabel knyttet til hypotesene jeg har fremsatt. På samme måte som for aldersforskjell, er det ikke grunn til å tro at sammenhengen mellom forholdets varighet og pensjonsplaner er rettlinjert.

KVALITET I RELASJONEN

Se delkapittel 3.6.

ALDER

Dette er en kontrollvariabel. I en bok om forskningsmetodikk skriver Stinchcombe at «praktisk talt alle variabler som har sterk kobling til alder, har kurvelinær sammenheng med alder»⁴⁰ (2005: 63). Det synes også å være tilfellet med avhengig variabel og

⁴⁰ Min oversettelse

aldersvariablene. Jeg har kodet pensjonsplaner slik at nullkategorien også rommer dem uten planer (se forrige kapittel). Sannsynligvis vil flere respondenter ha lagt en plan for pensjonering i de aldersgruppene som nærmer seg pensjonsalderen, sammenlignet med de yngste. Ikke minst på grunn av dette forholdet er det grunn til å anta sterk sammenheng mellom alder og pensjonsplaner.

Hvis alder henger tett sammen med pensjonsplaner, er det viktig å måle kontrollvariabelen tilfredsstillende (Stinchcombe 2005: 245). Innføring av både andre- og tredjegradsledd slo ut signifikant. Derfor er det grunn til å anta en kompleks sammenheng. En mulighet for å ta hensyn til en komplisert form er å modellere med et sett dummy-variabler. Fremgangsmåten er fleksibel i forhold til formen på sammenheng mellom alder og pensjonsplaner. Jeg anvender, som vist i tabell 3.3, to sett aldersvariabler. Ett for analyser med kuttpunkt 62/63 år og en utvidet gruppe for analyser ved kuttpunkt 65/66 år.

Aldersvariabelen kontrollerer også for at trekk ved forholdet kan endre seg med alder. Enkelte studier tyder på, som tidligere omtalt, at partnere blir mindre fornøyde med sine parforhold og at indikatorene synker i løpet av samlivet (VanLaningham, Johnson og Amato 2001). Det foreliggende utvalget består av kvinner og menn mellom 40 og 62 år. Når de ulike aldersgruppene i utvalget når pensjonsalder, vil de kanskje være mindre tilfredse med forholdet til partneren

PARTNERS ARBEIDSSTATUS

Jeg har utarbeidet tre dummy-variabler for partners posisjon i arbeidsmarkedet. I hver sin variabel er trygdede og pensjonerte partnere tildelt verdien én. Referansekategorien består av yrkesaktive partnere, studenter, hjemmeværende og husmødre, samt en gruppe kalt «annet». Deltidsarbeidende er inkludert i den grad partneren rapporterer dem som yrkesaktive. Jeg har tatt med denne kontrollen fordi det er en mye brukt variabel i analyser av pensjonering (se f.eks. Snartland og Øverbye 2003: 47-8). Datamaterialet er ikke så godt egnet til å si noe substansielt om partners arbeidsstatus. Det gjelder særlig spørsmålet om partner er pensjonert. Kun et lite antall av respondentene befinner seg i aldersgruppen hvor dette er aktuelt. Jeg har inkludert respondenter fra førti år og oppover.

UTDANNING

Utdanningsvariabelen har to, delvis overlappende, formål. Sammen med inntekt og formue, representerer utdanning et forsøk på å kontrollere for ulik sosial status. Samtidig er utdanning og økonomi tenkt som kontroller for personlige ressurser. For kanskje er det slik at

ressurssterke personer har en annerledes relasjon enn ressurssvake. Jeg antar at høyt nivå av personlige ressurser ofte sammenfaller med høy utdanning og god økonomi. Dette er selvsagt ikke alltid tilfelle, men kan fungere som en approksimasjon. Selve variabelen er basert på følgende nivåer av utdanning:

- 0 ingen utdanning eller på førskolenivå (0 år)
- 1 Barneskolenivå (6 år)
- 2 Ungdomsskolenivå (9 år)
- 3 Videregående grunnutdanning (10 år)
- 4 Videregående avsluttende utdanning (12 år)
- 5 Påbygging til videregående utdanning (13 år)
- 6 Universitet/høgskole 1 (15 år)
- 7 Universitet/høgskole 2 (høyere nivå) (17 år)
- 8 Forskernivå (20 år)

Man kan stille spørsmål om de ulike trinnene i utdanningsvariabelen er ekvivalente (Kennedy 2003: 403). For å avhjelpe dette problemet, har jeg kodet om variabelen til antall år i utdanning. Årene er i vist i parentes i listen over. Jeg har også inkludert et andregradsledd.

Tabell 3.2 Presentasjon av dikotome variabler. Alle variabler er kodet null og én.

Variabler	Kategori 1 (%)	Kategori 0 (%)	N
Alder (pensjon v/ 62 år)			
40 - 44 (referansekategori)	13,9	86,1	3694
45 - 49	22,9	77,1	3694
50 - 54	23,0	77,0	3694
55 - 59	21,5	78,5	3694
60 - 62	11,6	88,4	3694
Alder (pensjon v/ 65 år)			
40 - 44 (referansekategori)	21,0	79,0	4086
45 - 49	20,7	79,3	4086
50 - 54	20,8	79,2	4086
55 - 59	19,5	80,5	4086
60 - 61	6,7	93,3	4086
62 - 65	13,4	86,6	4086
Offentlig sektor (privat=0)	47,7	52,3	3694
Kvinne (mann=0)	51,8	48,2	3694
Gift eller samboer (andre sivilstander = 0)	75,6	24,4	3694
Partners arbeidsstatus (referansekategori)	90,4	9,6	3694
Pensjonert	2,8	97,2	3694
Trygdet	6,8	93,2	3694

Merk: Alle verdier referer til analyser med høyeste alder 62 år, bortsett fra Alder (pensjon v/ 65 år)

Tabell 3.3 Presentasjon av kontinuerlige variabler

Variabler	Gjennomsnitt	Standardavvik <i>sd</i>	<i>N</i>
Utdanning (år)	11,8	2,6	3694
Inntekt (1000)	222,8	163,9	3694
Formue			
Nettoformue (1000)	284,6	1104,6	3694
Aldersforskjell	-0,6	4,2	3694
Varighet forhold	15,6	13,0	3694
Kvalitet (0-4)	2,3	1,5	3694
Pensjonspoeng 1992-2000			
Gjennomsnittlige pensjonspoeng	3,4	1,5	3694

PENSJONSPOENG

Opptjente pensjonspoeng er åpenbart sentral i analyser av pensjonering. Her anvender jeg gjennomsnittlige pensjonspoeng i tiden fra 1992 til 2000. Et lengre tidsrom hadde vært ønskelig, men dette var alt som var tilgjengelig av registerdata.

Ved innføring av denne pensjonspoeng-variabelen mistet inntekt og formue signifikans i de hierarkiske regresjonsmodellene. Inntekt og formue er derfor utelatt⁴¹.

OFFENTLIG SEKTOR (PRIVAT = 0)

Denne variabelen er tenkt å delvis kontrollere for tilgang til avtalefestet pensjon. I privat sektor har som nevnt kun halvparten av arbeidstakerne tilgang til AFP. Videre er det mindre forskjeller i regelverk. Denne kontrollvariabelen fanger ikke opp hele variasjonen, men det er den beste kontrollen tilgjengelig. Alternativet, å ta ut alle i privat sektor, fører til stort tap av respondenter. Det virker heller ikke så sannsynlig at tilgang til AFP har sterke bakenforliggende effekter på parforhold og pensjonering, selv om det selvsagt ikke kan utelukkes.

Dikotomiseringen av de avhengige variablene gjør det også lettere å forsvare en analyse av både privat og offentlig sektor, siden analysene ikke tillegger ekstra sene og tidlige planer mer vekt enn andre pensjonsplaner.

⁴¹ Disse tre variablene korrelert, slik at man kan forvente en viss kolinearitet mellom dem (Skog 1998: 273) Dette fenomenet kan svekke signifikansen knyttet til enkeltvariablene

3.6 Om måling av variabelen «kvalitet i relasjonen»

I dette delkapitlet vurderer jeg målingen av «kvalitet i relasjonen». Tidligere har jeg tatt opp teoretiske problemstillinger om hvordan relasjonell kvalitet bør oversettes til empiriske indikatorer. Dette er beskrevet i kapittel to. Jeg fant ikke noen teoretiske grunner til å utelukke variabler fra NorLAG-dataene. Nå vender jeg oppmerksomheten mot analyser av validitet og reliabilitet – altså hvor godt variablene beskriver relasjonell kvalitet. Mitt utgangspunkt er metoder anbefalt av Zeller og Carmines i boken «Measurement in the Social Sciences» (1980). Jeg stiller følgende hovedspørsmål: Beskriver alle indikatorene ett og samme fenomen (i tilfredsstillende grad)? Samtidig som jeg forsøker å svare på spørsmålet, drøfter jeg ulike måleproblemer.

Variablene som skal vurderes er samlet i tabell 3.4. De er hentet fra et «batteri» med sju utsagn om partneren. I tillegg har jeg inkludert et ekstra spørsmål om «forholdet til din partner (...) alt i alt». Det siste spørsmålet var stilt separat fra de andre spørsmålene, men har samme tema. Respondentene har valgt mellom fem svaralternativer for å si seg enig eller uenig i påstandene. Til hvert svaralternativ er det knyttet en numerisk verdi. For at alle variablene skal passe sammen, har jeg snudd skalaene til enkelte variabler. Variablene har således en form hvor høye verdier indikerer god kvalitet i relasjonen, og lave verdier antyder dårlig kvalitet.

Tabell 3.4 Åtte variabler som aktuelle for den sammenslåtte variabelen «kvalitet i relasjonen»

Vi tenker likt om hva som er viktig i livet ¹
Vi går dårlig sammen ¹³
Vi har et svært nært forhold til hverandre ¹
Vi har ofte konflikter ¹³
Min partner er til stor praktisk hjelp ¹
Min partner forstår meg når jeg har problemer ¹
Min partner kritiserer meg ofte ¹³
Hvordan vil du alt i alt beskrive forholdet til din partner? ²

¹ Svaralternativer: svært enig, nokså enig, verken eller, nokså uenig, svært uenig

² Svaralternativer: utmerket, meget god, god, nokså god, dårlig

³ Variabelens svaralternativ er snudd, slik at misnøye gir lav score og tilfredshet høy score

Etter Zeller og Carmines legger jeg vekt på to typer bevis i vurderinger av reliabilitet og validitet: Interne sammenhenger mellom indikatorene og hvordan indikatorene oppfører

seg i sammenheng med relevante eksterne målinger (1980: 15)⁴². Konsistens mellom indikatorer tyder på at samlemålet har god reliabilitet. En viktig form konsistens er at indikatorene kun måler én dimensjon, ikke flere⁴³. Det vil si at alle indikatorer måler det samme fenomenet. Og til å undersøke antallet dimensjoner er faktoranalyse velegnet. Forøvrig er tekniske aspekter ved faktoranalyse og den beslektede prinsippal komponent analysen beskrevet i kapittel 3.7. Hvorvidt ekstra dimensjoner skyldes systematiske feil, kan ikke alltid avgjøres ved å studere interne sammenhenger alene. Da er informasjon om sammenhenger mellom indikatorene og eksterne variabler nyttig. Eksempelvis kan dette undersøkes ved å sammenholde flere korrelasjoner med eksterne variabler (Zeller og Carmines 1980: 96). Da bør ulike indikatorer forholde seg på samme måte til teoretisk relevante eksterne variabler.

Så langt om måleteknisk teori. Jeg går nå videre til vurderinger av målingen. De åtte variablene er undersøkt med prinsippal komponent analyse⁴⁴. Resultatene er fremstilt i tabell 3.5. Ut i fra mitt etablerte kriterium om eigenvalue (se neste delkapittel) er tre faktorer beholdt⁴⁵. De har henholdsvis eigenvalue på 3,48; 0,95 og 0,76. Det synes med andre ord å være flere underliggende dimensjoner i datamaterialet. Flerdimensjonalitet reiser spørsmål om alle variablene har en naturlig plass i samlemålet på relasjonell kvalitet.

Jeg skal omtale faktorene, og starter med faktor III. Fra tabellen ser man at kun én variabel lader betydningsfullt på faktoren: «Min partner er til stor praktisk hjelp». Prinsippal komponent analysen tyder på at respondentene svarer annerledes på spørsmål om praktisk hjelp fra partneren enn på spørsmålene om for eksempel nærhet, konflikt og forståelse. Trolig fanger «praktisk hjelp» opp en annen type vurdering av forholdet. Ved inspeksjon ser man at de andre spørsmålene tar opp mer emosjonelle og relasjonelle sider ved forholdet. Kanskje er

⁴² Skog (1998: 85 ff) drøfter validitet i en videre forstand enn jeg legger opp til her. Jeg har valgt å følge Zeller og Carmines' utgangspunkt, som har paralleller til det Skog omtaler som «kriterievaliditet» (Skog 1998:88; Zeller og Carmines 1980: 81).

⁴³ Velkjente teknikker som «Spearman-Brown prophecy formulae» tar derimot utgangspunkt i korrelasjon mellom to halvparter av indikatorene. Den mye brukte «Cronbachs Alpha» kan tolkes som et gjennomsnitt av alle mulige delingskombinasjoner for «Spearman Brown» (Zeller og Carmines 1980: 54-6).

⁴⁴ Faktoranalyse med «maximum likelihood» og «principal axis factoring» gav begge iterasjonsfeil – såkalt «Heywood case». Derfor valgte jeg prinsippal komponent analyse.

⁴⁵ Det kan også nevnes at jeg utførte faktoranalyse med maximum likelihood uten det ekstra «alt i alt» spørsmålet jeg har inkludert. Da ble det ikke «heywood case». Testen av antall faktorer, som følger med maximum likelihood, indikerte tre faktorer (Everitt og Dunn 2001:277). Men også denne testen har vært kritisert (Hoyle og Duvall 2001: 307).

det slik at praktiske og emosjonelle sider ved forholdet ikke er avhengige av hverandre. Det er ikke usannsynlig at aktører kan oppleve sitt forhold som godt, selv om partneren yter lite praktisk hjelp. Den motsatte kombinasjonen virker noe mindre plausibel: at misfornøyde kvinner og menn mottar mye hjelp fra partner – det er selvsagt mulig, men er nok et sjeldnere fenomen. Uansett blir konklusjonen at «praktisk hjelp» er for ulik de andre variablene til å passe i indeksen. Variabelen er derfor utelatt.

Tabell 3.5 Prinsipal komponent analyse av åtte variabler om kvalitet i relasjonen til partner

	Faktorladinger ¹²		
	Faktor I	Faktor II	Faktor III
Vi tenker likt om hva som er viktig i livet	0,81	—	—
Vi går dårlig sammen ³	0,47	0,49	—
Vi har et svært nært forhold til hverandre	0,70	—	—
Vi har ofte konflikter ³	—	0,75	—
Min partner forstår meg når jeg har problemer	0,70	—	—
Min partner kritiserer meg ofte ³	—	0,83	—
Min partner er til stor praktisk hjelp	—	—	0,94
Hvordan vil du alt i alt beskrive forholdet til din partner?	0,65	—	—
Eigenvalue (før rotasjon)	3,48	0,95	0,76
Forklart varians (før rotasjon) (%)	43,45	11,84	9,46

¹ Alle faktorer er rotert. Metode: varimax med Kaiser normalisering

² Faktorladinger under 0,3 er ikke vist

³ Variabelens svaralternativ er snudd, slik at misnøye gir lav score og tilfredshet høy score

Jeg skal nå ta for meg faktor I og faktor II sammen. Det kan se ut til at de to faktorene skiller mellom henholdsvis positive og negative trekk ved relasjonen. Faktor I er assosiert med variabler hvor partnerne har «nært forhold», «tenker likt» og at «partneren forstår meg». Alle disse variablene lader relativt høyt. Det kan gi støtte til en tolkning av faktor I som «positiv» kvalitet i relasjonen. Mens spørsmålene om positive karakteristikk er assosiert med faktor I, lader de negative kjennetegnene i stedet på faktor II. Kanskje kan faktor II forstås som negativ kvalitet i relasjonen. I tabellen faktor nummer to assosiert med «ofte konflikter», «kritiserer» og «vi går dårlig sammen».

Det er to unntak fra hovedtendensen. For det første må utsagnet «hvordan vil du alt i alt beskrive forholdet til din partner» sies å være mer nøytralt enn positivt, selv om det er assosiert med faktor I. Videre lader utsagnet «vi går dårlig sammen» høyt på både faktor I og II, og nyanserer mønsteret noe. Men perfekte sammenhenger er sjeldne i empiriske studier. Så til tross for at unntakene svekker tolkningen noe – synes hovedtendensen så langt å bestå.

I litteraturen er det reist spørsmål om negative og positive trekk ved relasjonen kan inkluderes i samme indeks (Coltrane og Collins 2001: 403). Da kan et ektepar for eksempel

ofte ha «konflikter», samtidig som de har et svært «nært forhold». En slik tolkning kan finne støtte, men det er ikke sikkert at den holder. Jeg omtaler problemstillingen i kapittel to, hvor jeg med litt forebehold mener at positive og negative kjennetegn burde passe sammen i en «verdivurdering».

Jeg skal behandle en annen mulig årsak til observasjonen av to faktorer. For muligens er analysen er påvirket av systematiske feilkilder. Tendensene som ligger til grunn for faktor I og faktor II kan være influert av det som kalles enighetssyndrom⁴⁶ (Zeller og Carmines 1980: 94; Ringdal 2001: 359). En slik feil har sin årsak i at noen respondenter tenderer mot å svare i samme retning på ulike spørsmål, uavhengig av innholdet.

«(...) it is not unusual to find somewhat higher correlations among items that are worded in the same direction, than among items that differ in their wording» (Zeller og Carmines 1980: 94-5)

Studerer variablene assosiert med faktor I, så ser man en tendens til at svaralternativene går i samme retning. For eksempel vil alle respondenter som oppgir høy kvalitet, velge alternativet «svært enig⁴⁷» på alle spørsmålene (Se også tabell 3.4). Variabler som lader på faktor II har svaralternativene i motsatt retning av faktor I. Respondenter som oppgir høy kvalitet, må nå velge alternativet: «svært uenig». Dette gjelder for alle variablene assosiert med faktor II. Unntaket er igjen variabelen «vi går dårlig sammen», hvor svaralternativene er motsatt av de andre spørsmålene. Denne variabelen lader som nevnt også på begge faktorene. Igjen er det ikke så lett å forklare hvorfor variabelen lader på begge faktorene. Unntaket nyanserer antagelsen om enighetssyndromet, men er neppe nok til å avvise den.

Det synes med andre ord som om også enighetssyndromet kan forklare resultatene i tabell 3.5. Da er ikke faktoranalyse alene nok til å vurdere dimensjonaliteten i instrumentet. Derfor følger jeg Zeller og Carmines råd om å studere korrelasjoner med eksterne variabler. Jeg har slått sammen variablene som lader på faktor I og faktor II og kalt indeksene henholdsvis «positiv kvalitet» og «negativ kvalitet». Målet med undersøkelsen er å se om de to indeksene oppfører seg på samme måte når de sammenholdes med andre variabler. Slike variabler skal helst ha en teoretisk begrunnet relevans for instrumentet. Jeg har inkludert helsemål. Videre er bakgrunnsvariabler som alder, inntekt, formue og utdanning tatt med. To kjennetegn ved forholdet mellom partnerne inngår også, varighet av relasjonen og partners

⁴⁶ På engelsk: «response set»

⁴⁷ «Hvordan vil du alt i alt beskrive forholdet til din partner?» besvares med «utmerket».

alder. Korrelasjonene er presentert i tabell 3.6. I tabellen er verdiene i «negativ kvalitet» snudd slik at begge indeksene gir positive skårer for høy kvalitet.

Tabell 3.6 Korrelasjoner mellom utvalgte bakgrunnsvariabler og kjennetegn ved forholdet på den ene siden, og positiv kvalitet i parforholdet og negativ kvalitet i parforholdet på den andre.

	Positiv kvalitet		Negativ kvalitet		Differanse
	Pearsons r_p	N	Pearsons r_p	N	
Utdanningsnivå	-0,030	3857	-0,080 **	3861	0,050
Inntekt etter skatt	0,027	3877	-0,019	3881	0,046
Varighet av siste sivilstandstatus (år)	0,038 *	3775	0,052 **	3779	-0,014
Alder ved intervjuet (år)	0,082 ***	3877	0,058 ***	3881	0,024
Netto formue	0,023	3877	0,022	3881	0,001
Fysisk helse	-0,016	3845	-0,012	3848	-0,004
Mental helse	0,226 ***	3845	0,209 ***	3848	0,007
Partners alder	0,041 *	3554	0,064 ***	3558	0,023

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Resultatene i tabellen gir en liten støtte til forklaringen om enighetssyndrom. Korrelasjonene er relativt like for «positiv kvalitet» og «negativ kvalitet». Differansene mellom korrelasjonen overstiger ikke 0,05, og snittet er på 0,02. Det er noen forskjeller i signifikansnivåer, men det er kun utdanningsnivå som ikke er signifikant for begge.

Siden korrelasjonene er ganske like, og jeg finner liten indikasjon på enighetssyndrom, velger jeg å inkludere alle variablene fra «positiv» og «negativ» i «kvalitet i relasjonen». Imidlertid er ikke likheten perfekt, og det er rom for en viss tvil rundt konklusjonen. Men for å avrunde vurderingen av «kvalitet i relasjonen», er det altså sju variabler som inngår i den endelige indeksen⁴⁸.

3.7 Analytisk tilnærming

For å analysere datamaterialet vil jeg først og fremst anvende multipl logistisk regresjon. Teknikken må reknes som velkjent og omtales derfor kun summarisk⁴⁹. Videre har jeg benyttet prinsipal komponent analyse i vurderingen av variabler til en indeks om kvalitet i relasjonen. Sistnevnte undersøkelse er allerede presentert, og her omtaler jeg kortfattet selve metoden⁵⁰. Men først om den viktigste analyseteknikken – logistisk regresjon.

⁴⁸ De er slått sammen ved hjelp av «mean»-kommandoen i SPSS (Ringdal 2001: 353; Christophersen 2004: 249). Respondenter som mangler svar («missing value») på to eller flere spørsmål, er utelatt. Ellers er manglende svar satt til gjennomsnitt.

⁴⁹ For mer inngående beskrivelser, se Skog (2004) og Long (1997: kap 2) om logistisk regresjon.

⁵⁰ Se Everitt og Dunn (2001) og Zeller og Carmines (1980) for grundigere omtaler.

Denne formen for regresjonsanalyse benyttes ofte når man ikke kan tallfeste forholdet mellom de to tilstandene i den avhengige variabelen. Logistisk regresjon skiller seg fra vanlig regresjon på flere måter, og bare noen kan beskrives her. Én viktig forskjell er at logistisk regresjon tar utgangspunkt i andeler (\tilde{Y}), heller enn faktiske antall. Via omregning av andeler til odds-ratio (formel A), med påfølgende logaritmisk omkoding, oppnås formelen under (formel B). Formel B viser den lineære sammenhengen mellom en avhengig variabel i logit-form og et sett med uavhengige variabler X_1, X_2, \dots, X_n (Skog 2004: 354-7).

$$\text{A. Odds} = \frac{\tilde{Y}}{1 - \tilde{Y}}$$

$$\text{B. Logit}(\tilde{Y}) = \log\left(\frac{\tilde{Y}}{1 - \tilde{Y}}\right) = b_0 + b_1 X_1 + \dots + b_n X_n$$

Notasjon: Her er \tilde{Y} andel i avhengig variabel, \log indikerer den naturlige logaritmen, b_0 er konstantledd og $b_1 \dots b_n$ representerer regresjonskoeffisientene til de uavhengige variablene X_1, X_2, \dots, X_n – hvor n er antall uavhengige variabler.

Logit-omkodingen gjør koeffisientene vanskeligere å tolke substansielt. Grunnen er at de uavhengige og avhengige variablene kun har lineær sammenheng når den avhengige variabelen er transformert. Sammenhengen mellom andeler \tilde{Y} og regresjonskoeffisientene b_1, b_2, \dots, b_n har derfor en mer komplisert form enn i vanlig regresjon (Se formel C under).

Resultatene fra den logistiske regresjonen presenteres i tabellform med regresjonskoeffisienter ($\hat{b}_1, \hat{b}_2, \dots, \hat{b}_n$), med tilhørende standardfeil og p -verdier (angitt med asterisker), samt ulike tester og mål på «goodness of fit»⁵¹. For å lette forståelsen av resultatene inkluderer jeg eksempler på hvordan ulike estimerte andeler reknes ut. Formel C viser hvordan slike estimerte andeler \tilde{Y} i den avhengige variabelen kalkuleres (Skog 2004: 358). Først setter man inn koeffisienter og utvalgte skårer på de uavhengige variablene. Etterpå kan man variere verdien på en eller flere av de uavhengige variablene, samtidig som de andre verdiene holdes konstant. Hvis man for eksempel rekner flere pensjonsplaner med ulike nivåer på relasjonell kvalitet, så kan man sammenlikne resultatene. Store forskjeller i pensjonsplaner, indikerer at relasjonell kvalitet har betydelig påvirkning. Om differansen derimot er liten, er bidraget mindre.

⁵¹ Jeg beskriver og forklarer disse begrepene mer detaljert i kapittel 4.

$$C. \quad \tilde{Y} = \frac{1}{1 + e^{-(\hat{b}_0 + \hat{b}_1 X_1 + \dots + \hat{b}_n X_n)}}$$

Notasjon: Å opphøye noe i e vil si å berekne antilogaritmen.

Jeg gjør oppmerksom på at det finnes flere måter å fremstille resultater fra logistisk analyse på (Long 1997: kap.2 ; Miller 2005: 220-6). I Skog (2004: 351 ff.) er utgangspunktet såkalte oddsrater, som er noe forskjellig fra fremgangsmåten jeg legger opp til. Oddsrate (OR) kan forøvrig reknes ut etter formelen $OR = e^b$. Dette gjelder for alle koeffisienter bortsett fra konstantledd.

Jeg skal også fremstille enkelte resultater grafisk som sannsynligheter, ved hjelp av teknikker foreslått av Mitchell og Chen (2005). Ved utrekning av sannsynligheter i logitmodellen, benytter man ofte eksempler, hvor verdiene på de uavhengige variablene er håndplukket til det gitte eksempelet. Den predikerte sannsynligheten vil naturligvis variere med verdiene på de uavhengige variablene, på grunn av den logistiske kurvens form (Skog 2004: 361).

Mitchell og Chen foreslår imidlertid en annen metode⁵² for å visualisere sannsynligheter som ikke er avhengig av eksempler, men heller at man reduserer dimensjonene i modellen for predikerte sannsynligheter (2005: 69). Deres forslag er at man slår sammen bidraget fra kontrollvariabler («covariates») til ett samlemål, som de kaller «covariate contribution»⁵³. Da sitter man igjen med en modell som ser slik ut:

$$\widehat{\text{logit}(\tilde{Y})} = \hat{b}_0 + \hat{b}_1 X_1 + \text{"covariate contribution"}.$$

Samtidig er "Covariate contribution" = $\hat{b}_2 X_2 + \dots + \hat{b}_n X_n$. Covariate contribution vil ha en fordeling avhengig av verdiene på X_2, \dots, X_n , men er et samlemål på variasjonen i X_2, \dots, X_n . Variasjonen som tilføres fra kontrollvariablene kan på denne måten tallfestes som et intervall, hvor man kan se på lave, midlere og høye bidrag fra kontrollvariablene. Som Mitchell & Chen (2005: 69-70) skriver: «(...) it is not so important what the individual X_2, \dots, X_n values are, and in fact there are numerous combinations of such values that would lead to the same CC ['CC' = covariate contribution, min komm.]. Regardless of the individual

⁵² Michael Mitchell og Xiao Chen har utarbeidet av tilleggspakken «vibl» (visualizing binary logit models) for Stata. Programmene i pakken er tilgjengelige på www.ats.ucla.edu/stat/stata/ado/analysis. Se også Mitchell og Chen (2005). Jeg har benyttet noen av deres foreslåtte teknikker til å fremstille grafer i Excel.

⁵³ For en innføring se http://www.ats.ucla.edu/stat/stata/seminars/stata_vibl/default.htm

X_2, \dots, X_n values, if they lead to the same CC, then their impact on the predicted logit of y (...) will be exactly the same»

Slik kan man redusere en model med mange uavhengige variabler til tre dimensjoner: \tilde{Y} , X_1 og «covariate contribution». Og tre dimensjoner er mye enklere å fremstille grafisk. Dette er særlig velegnet til grafisk fremstilling når den uavhengige variabelen av interesse, X_1 , er kategorisk.

Jeg skal nå gå over til å beskrive prinsipal komponent analyse. Generelt benyttes prinsipal komponent analyse og faktoranalyse, fordi det noen ganger er vanskelig å måle fenomener direkte. I stedet kan man studere et fenomen indirekte, via flere såkalte indikatorer på fenomenet. De to beslektede teknikkene faktoranalyse og prinsipal komponent analyse er anvendelige til slike formål. Av tekniske grunner har jeg valgt prinsipal komponent analyse. Teknikken analyserer hva som er felles for et sett variabler. Metoden gir også informasjon om sammenhengene mellom hver indikator og underliggende latente variabler (Everitt og Dunn 2001: 271).

Det er noen ulikheter mellom såkalt faktoranalyse og prinsipal komponent analyse. Kanskje er den viktigste forskjellen at faktoranalyse skiller mellom den felles variasjonen for alle variablene og hver variabels unike variasjon (som ikke er felles). Prinsipal komponent analyse slår derimot all variasjon sammen i utrekningen av faktorer (komponenter) (Everitt og Dunn 2001: 287; Zeller og Carmines 1980: 20-1).

Prinsipal komponent analyse finner like mange komponenter som det er variabler i analysen. En vanlig antagelse er at de første komponentene beskriver tendensen i variablene, altså de underliggende fenomenene. De siste komponentene betraktes gjerne som tilfeldige variasjoner i datamaterialet. Derfor er det gunstig hvis de første komponentene forklarer en stor del av variasjonen. Samtidig er det problematisk å avgjøre hvor skillet skal trekkes mellom viktige og uviktige komponenter.

I analysen følger jeg en av Everitt og Dunns anbefalinger (2001: 53), basert på simuleringer utført av Jolliffe (1972), om å trekke ut komponenter med eigenvalue over 0,7. Begrepet «eigenvalue» viser til forholdet mellom en faktors varians og den gjennomsnittelige variansen til de aktuelle variablene i faktoranalysen. Eigenvalue over én indikerer således at en faktors varians er over gjennomsnittet til variablene. Tilsvarende betyr eigenvalue under én at faktorens varians er lavere enn gjennomsnittlig varians for variablene. Kaisers opprinnelige

forslag⁵⁴ var å inkludere faktorer med eigenvalue større enn eller lik 1,0. I situasjoner hvor få dimensjoner er ønskelig, er således 0,7 eigenvalue et strengere krav til instrumentet⁵⁵.

I tolkningen av prinsipal komponent analyse er koeffisientene «faktorladinger» sentrale (se tabell 3.5). De gir informasjon om sammenhengen mellom én variabel og den ikke-observerte prinsipal komponenten. Nærmere bestemt kan en faktorlading leses som korrelasjonen mellom en variabel og en prinsipal komponent (Everitt og Dunn 2001: 52).

⁵⁴ En annen mulig fremgangsmåte for å avgjøre antallet faktorer er se etter en «albue» i såkalte scree-plott. Men en slik metode gir heller ikke sikre vurderinger. En tenkelig modifikasjon av scree-diagrammet er å plote logaritmen av eigenvalue-scorer (Everitt og Dunn 2001:53-4).

⁵⁵ Det er ikke enighet om slike retningslinjer. Det finnes også røster som hevder at eigenvalue på én gir for mange faktorer (Hoyle og Duvall 2004:304). Jeg har imidlertid valgt å legge 0,7 til grunn, i tospann med vurderinger av eksterne korrelasjoner. Dette synes å være en grundig fremgangsmåte for å undersøke målefeil i datamaterialet.

Kapittel 4

Resultater fra analyser av pensjonsplaner og sivilstand

I kapittel fire tester jeg hypotesene fra kapittel to og diskuterer resultatene. Diskusjonen tar opp metodiske problemstillinger, for deretter å vurdere den substansielle betydningen av eventuelle funn.

Litt om strukturen i dette kapitlet: I delkapittel 4.1 presenteres en bivariat analyse for å teste *hypotese I* – om det er forskjeller i tidligpensjoneringen mellom personer med og uten partner. Samme hypotese undersøkes videre med multippel regresjonsanalyse og kontrollvariabler i delkapittel 4.2. Etterpå, i delkapittel 4.3, tester jeg om relasjonell kvalitet påvirker tidlig avgang (*hypotese II*). Jeg ser på kvalitet i relasjonen som en type verdsetting av partneren. Jeg utvider det verdsettingsperspektivet ved også å undersøke om investering i forholdet har noe å si for tidligpensjoneringen. Jeg anvender varighet i forholdet som et mål på investering (*hypotese III*). Så undersøker jeg forekomsten av samtidig avgang (*hypotese IV*). Til sist ser jeg på kjønnsforskjeller knyttet til *hypotese II-IV*.

4.1 Innledende undersøkelser

Hypotese I skal testes først. Den lyder som følger: *Gifte og samboende planlegger å gå av tidligere enn enslige*. For å avvise eller bekrefte denne påstanden, starter jeg med å studere en

grafisk fremstilling av pensjonsplaner. Deretter presenterer jeg resultater fra en krystabellanalyse.

Figur 4.1 viser to kumulative kurver over pensjonsplanene til respondenter med og uten ektefelle eller samboer. Også personer som oppgir at de ikke har lagt planer, er tatt med i den grafiske fremstillingen. Figuren er først og fremst ment å illustrere differanser mellom pensjonsplanene til respondenter i ulike sivilstander. Jeg skal forklare figuren. Først omtaler jeg oppsettet av figuren. Deretter beskriver jeg hvordan figuren skal tolkes.

Pensjonsplanene til respondentene er vist langs x-aksen. X-aksen viser spredningen i pensjonplanene. Som man ser, varierer pensjonplanene mellom ytterpunktene 41 og 96 år. Jeg har også tatt med «ikke planlagt pensjon» lengst til høyre på x-aksen. Y-aksen viser den stigende (kumulative) andelen som har planlagt pensjon. Den heltrukne linjen angir de ugifte, skilte, enker og enkemenn. Den stiplede linjen viser pensjonplanene til de gifte og samboende.

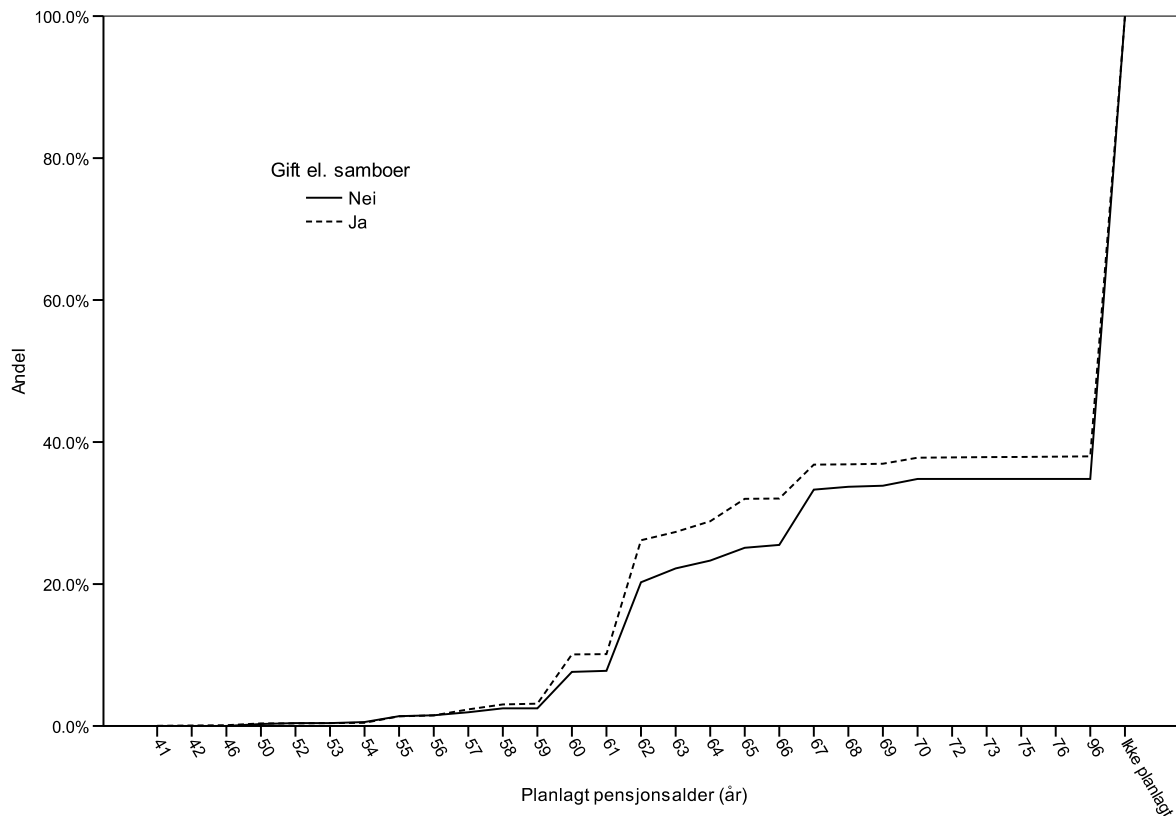
Hvordan skal figuren forstås? La oss si at man ser på x-aksen ved planlagt pensjonsalder 62 år. Da viser y-aksen andelen som har planlagt tidligpensjon før 62 år, pluss dem som har planlagt pensjon ved 62 år. Ved å gå fra 62 til 63 år plusses de på som har planlagt pensjon ved 63 år. Denne påplussingen fremtrer som en stigning i kurven. Ved 63 år viser y-aksen hvor mange som har planlagt pensjonering til og med 63 år.

Mest interessant er forskjeller mellom kurvene. Differanser mellom kurvene indikerer at det foreligger forskjeller mellom de to sivilstandene. På de punktene hvor den ene kurven stiger mer enn den andre, er det flere som planlegger pensjon på det tidspunktet i den kurven som stiger mest. Når den ene stiger mer enn den andre, kan man observere «lommer» mellom kurvene.

Jeg er på jakt etter betydningsfulle forskjeller i pensjoneringsmønsteret mellom sivilstandene. Den grafiske fremstillingen viser at gifte og samboende oftere ønsker å gå av tidligere. Respondenter uten partner – altså ugifte, skilte, enker og enkemenn – planlegger i større grad å gå av senere. Denne siste gruppen har også litt sjeldnere lagt en plan om pensjonering. Funnene så langt gir støtte til hypotesen.

Jeg skal utdype dette. Fire forskjeller mellom kurvene underbygger tolkningen. Flere gifte og samboende planlegger pensjon ved 60 og 62 år enn respondenter med annen sivilstand. På begge stedene langs x-aksen skaper dette «lommer» mellom kurvene. Til gjengjeld planlegger flere ugifte, skilte, enker og enkemenn pensjon ved 67 år. Ved denne alderen minker avstanden mellom de to kurvene. Og ved «ikke planlagt» pensjonstidspunkt oppheves forskjellen mellom de to kurvene.

Figur 4.1 Kumulative kurver av respondenters pensjonsplaner (i hele år). Kurvene viser forskjell mellom respondenter med og uten partner.

Merknad: Høye og lave aldre er noe komprimert langs x-aksen. Under 52 år og over 70 er bare faktisk oppgitte pensjonsaldrer tatt med.

Når det gjelder respondentene som har planlagt pensjonering, så er det verdt å merke seg at deres planer i stor grad er knyttet til aldrene 60, 62 og 67 år. Det er her kurvene viser størst stigning. At planene hoper seg opp rundt visse aldre, betyr at de andre aldre er av mindre betydning. Det synes ikke å være særlige forskjeller i preferanse for pensjon i tiden mellom 62 og 67 år. Kurvene er relativt parallelle og stiger lite. I utgangspunktet forventet jeg ulikt mønster også i disse årene, til tross for opphoping rundt «milepæler». Uansett, at forskjellene inntreffer i få aldre, tyder på at den valgte dikotome avhengige variabelen rommer den viktigste variasjonen i pensjoneringsplaner (for dette formålet).

Jeg skal også undersøke forskjeller mellom pensjonsplaner – med hensyn til sivilstand – med krysstabellanalyse. Slik kan jeg tallfeste noen ulikheter mellom sivilstandene. Krysstabellanalysen presenteres i tabell 4.1. Den undersøker sammenhengen mellom planlagt tidligpensjon (før 63 år) og sivilstand. Det er selvsagt mulig å undersøke forskjellene mellom andre inndelinger av pensjonstidspunkter. Men i figuren synes det altså ikke å være store forskjeller i intervallet 62 til 66 år, som er de mest interessante aldre i forhold til

tidligpensjonering – som drøftet i kapittel tre. Jeg kontrollerer denne observasjonen ved å sammenholde analyser av forskjellene ved både 62 og 65 år i neste delkapittel, samt en undersøkelse i appendiks B.

Tabell 4.1 Krysstabell over respondenters sivilstand og hvorvidt de har planlagt pensjonering før 63 år.

	<i>Ikke planlagt pensjon før 63 år</i>	<i>Planlagt pensjon før 63 år</i>	<i>Sum</i>
<i>Ikke gift el. samboer</i>	77,7 (%)	22,3 (%)	656 (100 %)
<i>Gift el. samboer</i>	72,1 (%)	27,9 (%)	2309 (100 %)

Pearson kjikvadrat $\chi^2 = 8,42$ df (1) $p < 0.01$

Merk: Inkluderte respondenter har alder < 63 år

Fra tabell 4.1 ser man at omlag seks prosentpoeng flere gifte og samboende har planlagt tidlig pensjon. I gruppen som deler husvære med partner ønsker omtrent 28 prosent å gå av med pensjon ved 62 års alder eller tidligere. Blant respondentene uten partner planlegger cirka 22 prosent slik avgang. Differansen er ikke svært stor, men heller ikke ubetydelig. Forskjellen må sees i sammenheng med at jeg vier oppmerksomhet til en utvalgt del av en større problemstilling. Jeg søker ikke å forklare størst mulig variasjon i pensjoneringsadferd generelt. Målet er å undersøke mer detaljert hvordan relasjonen til partner kan påvirke pensjonering.

Kjikkvadrat-testen i tabell 4.1 viser at forskjellene mellom «ikke planlagt pensjon før 63 år» og «planlagt pensjon før 63 år» med mer enn 99 prosent sannsynlighet ikke skyldes slumpvariasjon.

Jeg ønsker også å kontrollere for andre mulige bakenforliggende og mellomliggende påvirkninger og prosesser som kan ha betydning for det observerte resultatet. Det kan hende at funnene ikke skyldes at gifte og samboende planlegger annerledes på grunn av gunstige trekk ved relasjonen. En alternativ mulighet er at gifte og samboere, sett under ett, har noe annerledes ressurser og trekk enn personer uten partner. Hvis insentivene i snitt er annerledes, må man rekne med at også planleggingen av pensjon er forskjellig. Som drøftet i kapittel tre trekker jeg derfor inn alder, utdanning, yrkessektor og pensjonspoeng i en regresjonsmodell. Her vil jeg også studere eventuelle kjønnsforskjeller.

4.2 Multippel regresjon med sivilstand, kjønn og kontrollvariabler

Før jeg kommenterer konkrete resultater fra analysene, vil jeg vurdere den avhengige variabelens utforming. Er det rimelig å definere tidligpensjonering som avgang før 63 år? En måte å besvare spørsmålet på, er å undersøke om andre definisjoner endrer resultatene (Miller 2005:175; Kennedy 2003: 395). I tabell 4.2 er to analyser listet i tabellen⁵⁶. De har hver sin utforming av den avhengige variabelen. I tillegg er enda en tabell for kontroll av modellen presentert og omtalt i appendiks C. Plasseringen i appendikset er gjort med hensyn til plass og tabellenes oversiktighet.

Jeg vil undersøke hvor påvirkelige resultatene er. Den viktigste variabelen er «Gift eller samboer», samt dennes eventuelle samspill med kjønn. På høyre og venstre side i tabellen vises analyser med de to avhengige variablene «pensjonering før 63» og «pensjonering før 66 år». Det er kun små forskjeller mellom koeffisientene til variabelen «gift eller samboer» i de to regresjonene. Imidlertid er det differanser knyttet til de andre koeffisientene. Særlig alder 60-62 år er forskjellig mellom de to analysene⁵⁷. Jeg vil derfor utføre analyser med begge de to utformingene av den avhengige variabelen. Senere resultater

⁵⁶ Viktigst er det å undersøke i hvilken grad funnene er påvirket av operasjonaliseringen av tidligpensjon. For å undersøke dette anvender jeg kuttpunkter ved to forskjellige pensjonsaldre. Eventuelle ulikheter i resultater har selvsagt også substansiell interesse. Samtidig, men noe mindre viktig, sjekker jeg om utelatelse av respondenter har noe å si for resultatene. I modellene ekskluderes respondenter fra henholdsvis 63 års alder og oppover (modell I) eller fra og med 66 år (modell II). I appendiks C undersøker jeg om det har noe å si at en del respondenter over 60 år har pensjonert seg og slik faller ut av datamaterialet. Dette kan gi opphav til seleksjonsproblemer.

⁵⁷ Jeg har også testet spesifikasjonen av modellen ved å lage en ordinal inndeling av planlagt pensjonaldre. Inndelingen er som følger: pensjonaldre «2» <= 62 år , «1» 63 tom.66 år og «0» >= 67 år. Denne ordinale modellen har jeg testet mot en multinomisk modell ved såkalte «parallel regression assumption» tester (Long og Freese 2006: 197-200); Long: 1997: 140 ff.). Slike tester undersøker om koeffisientene er like for de forskjellige kategoriene i den avhengige variabelen. (Egentlig tester man en nullhypotese om at koeffisientene er like). De to testene i Stata, «omodel» og «brant», indikerer at det er problemer med aldersvariablene og variablene for pensjonspoeng, og at en ordinal modell derfor ikke er passende. På den annen side er det ikke problemer med «gift el. samboer» variabelen. Testresultatene betyr at det er noen problemer med å slå sammen sammen pensjonsaldre til før/etter 63 år, selv om problemene ikke er knyttet til den mest interessante variabelen, «gift el. samboer». Hovedkonklusjonen er altså den samme som man får ved inspeksjon av de to alternative modellene i tabell 4.2, selv om «parallel regression assumption» testene her peker på vanskeligheter med ytterligere variabler.

fra analyser med «pensjonering før 66 år» presenteres i appendiks B. I det følgende vil jeg omtale resultater fra «pensjonering før 63» når ikke annet er angitt. Eventuelle forskjeller mellom de to modellene tas opp når det er relevant.

Tabell 4.2 Multippel logistisk regresjon av sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon, med hensyn til sivilstand og utvalgte kontrollvariabler.

	Pensjon før 63 år		Pensjon før 66	
	<i>b</i>	s.e	<i>b</i>	s.e
Konstantledd	-6,111 ***	1,117	-5,449 ***	1,014
Gift eller samboer (andre sivilstander = 0)	0,314 **	0,108	0,330 ***	0,100
Offentlig sektor (privat=0)	0,291 **	0,094	0,292 ***	0,087
Kvinne (mann=0)	-0,080	0,106	-0,054	0,099
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)				
45 - 49	0,100	0,129	0,198	0,125
50 - 54	0,467 ***	0,127	0,547 ***	0,123
55 - 59	0,550 ***	0,132	0,740 ***	0,128
60 - 62	-0,560 **	0,209	0,512 **	0,168
63 - 65			-0,190	0,231
Utdanning (år)	0,352 *	0,175	0,334 *	0,159
Utdanning kvadrert	-0,016 *	0,007	-0,015 *	0,006
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000				
Pensjonspoeng	1,323 ***	0,171	1,011 ***	0,144
Pensjonspoeng kvadrert	-0,142 ***	0,021	-0,104 ***	0,018
-2 Log Likelihood	3260,25		3692,33	
LR test: hele modellen vs. konstantledd	178,70***	df(11)	169,44***	df(12)
<i>N</i>	2964		3110	

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Nå til resultatene. Fra tabellen ser man at gifte og samboende oftere planlegger tidlig pensjon. Det stemmer overens med funn i forrige delkapittel. Den dikotome variabelen «gift eller samboer (andre sivilstander = 0)» har regresjonskoeffisienter med positivt fortegn og indikerer økt sannsynlighet for å ha planlagt tidlig avgang.

For å undersøke eventuelle kjønnsforskjeller presenterer jeg en egen tabell med separate analyser for kvinner og menn. Koeffisientene for menn og kvinner er testet med t-test for så se om det foreligger statistisk signifikante⁵⁸ forskjeller mellom kjønnene (Skog 1998:

⁵⁸ Med så mange t-tester er det en viss fare for at tester kan slå ut signifikant utelukkende på grunn av slumpvariasjon. En mulig måte å korrigere for dette er å anvende Bonferroni-justerte signifikansnivåer. Men siden så få resultater er signifikante med vanlige signifikansnivåer i tabell 4.4 har jeg ikke valgt denne teknikken. Med Bonferroni-justering er det også en viss fare for at man begår type II feil, og overser faktiske sammenhenger (Wright 1997: 130-1)

281). Ved inspeksjon av tabellen, ser man at det kun foreligger en t-test som kan skilles fra slumpvariasjon: Det er alder 45-49. Jeg omtaler dette funnet om litt.

Den viktigste t-testen i denne sammenhengen er testen for kjønnsforskjeller knyttet til variabelen: «gift eller samboer». Fra tabell 4.3 ser man at denne ikke er signifikant. Det betyr at man ikke kan si at det foreligger statistisk signifikante forskjeller mellom menn og kvinner med hensyn til denne variabelen.

Ellers foreligger det som sagt få kjønnsforskjeller i tabellen. Den eneste som foreligger er som nevnt, alder 45-49. Referansekategorien er alder 40-44. Her har kvinner negativ koeffisient, mens menn har positiv koeffisient. Det betyr at kvinner i aldersintervallet 45-49 har lavere sannsynlighet for å planlegge tidligpensjon – sammenliknet med kvinner 40-44. På den andre siden har menn i alderen 45-49 høyere sannsynlighet for å planlegge tidligpensjon – enn menn fra 40 til 44 år.

Resultatene fra forrige delkapittel består altså etter kontroll for alder, sektor, utdanning, pensjonspoeng og kjønnsforskjeller. Dette støtter *hypotese I: «Gifte og samboende planlegger å gå av tidligere enn enslig, skilte, enker og enkemenne»*.

Hvordan stemmer dette med litteraturen? De fleste som har inkludert sivilstand i analyser finner en sammenheng med pensjonering, og da særlig AFP-pensjonering. Jeg har allerede i kapittel to omtalt funn i denne sammenhengen. Her gjør jeg derfor kommentarene kortere, blant annet tar jeg ikke med opplysninger om utformingen av undersøkelsene.

I Enjolras og Pedersens (1997: 40) undersøkelse finner man at gifte kvinner, men ikke menn, går tidligere av med AFP. Hos Pedersen (1997: 50-1) går⁵⁹ respondenter av senere når de er gift med eldre ektefelle, mens respondenter som er gift med yngre ektefeller går av tidligere. Pedersen finner i egne analyser for de to kjønnene at denne sammenhengen er signifikant for kvinner, men ikke menn (1997: 53-4).

I en av Midtsundstads to undersøkelser som jeg refererer, finner hun at enslige kvinner går av senere enn kvinner med yrkesaktiv ektefelle. For menn er det motsatt: menn som bor alene går av senere enn menn med yrkesaktiv ektefelle/samboer (2002a: 109). I den andre undersøkelsen går gifte/samboende menn senere av enn aleneboende menn. Derimot blir aleneboende kvinner lenger i arbeid (2002b: 10).

⁵⁹ Pedersen slår sammen faktisk og forventet pensjonering til én variabel, alt etter om respondenten er pensjonert eller i arbeid.

Tabell 4.3 Multippel logistisk regresjon av sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon, med hensyn til sivilstand og utvalgte kontrollvariabler.

Separate analyser for menn og kvinner. Videre er t-test for signifikante forskjeller mellom menns og kvinner koeffisienter tatt med.

	Pensjonering før 63 år				Kjønnsforskjell
	Kvinner		Menn		
	<i>b</i>	s.e.	<i>b</i>	s.e.	
Gift eller samboer (andre sivilstander = 0)	0,357 *	0,151	0,257	0,158	0,457
Offentlig sektor (privat=0)	0,306 *	0,141	0,257 *	0,128	0,257
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)					
45 - 49	-0,205	0,198	0,330	0,173	-2,035 *
50 - 54	0,438 *	0,183	0,475 **	0,176	-0,145
55 - 59	0,542 **	0,195	0,551 **	0,180	-0,035
60 - 62	-0,432	0,297	-0,675 *	0,295	0,581
Utdanning (år)	0,454	0,315	0,267	0,213	0,491
Utdanning kvadrert	-0,020	0,013	-0,012	0,008	-0,513
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000					
Pensjonspoeng	1,534 ***	0,289	1,605 ***	0,328	-0,163
Pensjonspoeng kvadrert	-0,183 ***	0,044	-0,167 ***	0,036	-0,294
-2 Log Likelihood	1512,10		1736,48		
LR test: hele modellen vs. konstantledd	86,97*** df(10)		84,39*** df(10)		
N	1478		1486		

* *p* < .05 ** *p* < .01 *** *p* < .001

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Hos Snartland og Øverbye har gifte/samboende tidligere avgang enn enslige. Denne effekten er noe større for kvinner enn menn (2003: 46, 52-55). Dahl, Nilsen og Vaage finner ikke signifikante utslag for sivilstand i overgang til pensjon (2003: 186-9). I Thøgersen, Bratberg & Holmås sin undersøkelse har tidligere gifte høyere sannsynlighet for avgang via AFP enn gifte. Større sannsynlighet for AFP-pensjonering har også gifte/samboere med trygdet eller yrkesaktiv ektefelle (1998: 269-70). Gifte kvinner har større sannsynlighet for å gå av med AFP i Aakvik, Dahl og Vaages studie (2005: 19-20). For menn er det ikke noen statistisk signifikant effekt.

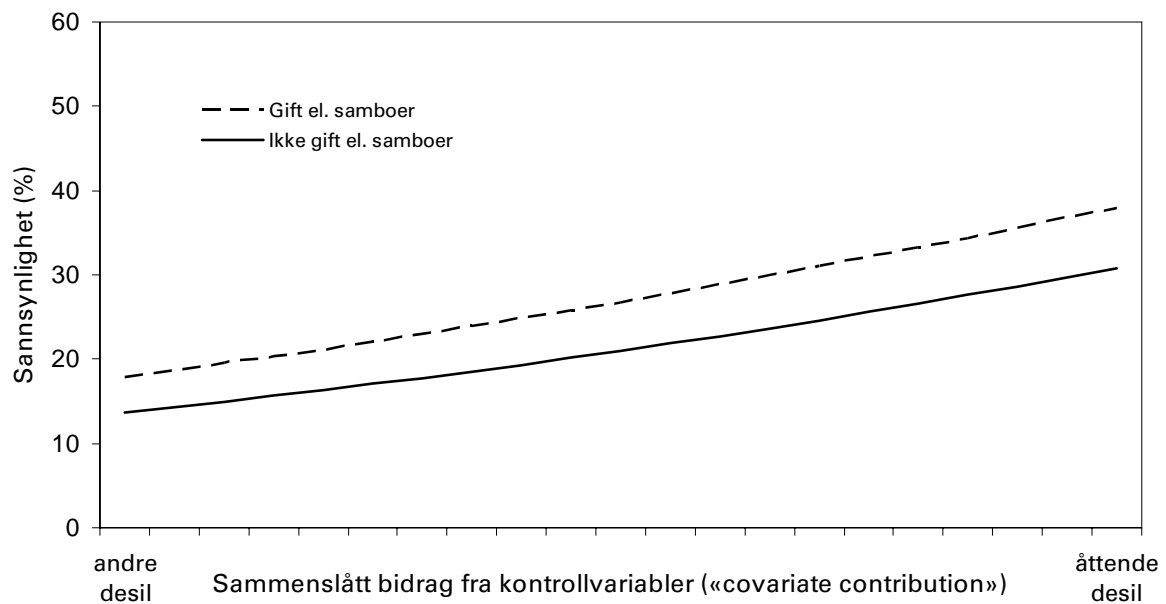
Som jeg har påpekt tidligere, peker disse resultatene i noe ulike retninger. Forskjellige resultater i forskningen er noe av bakgrunnen for at jeg gjennomfører de foreliggende undersøkelsene.

Hvor stor betydning har så sivilstand for planleggingen av pensjon ved 62 år eller tidligere? Jeg vil illustrere påvirkningen ved hjelp av et eksempel på utrekning av differanse i sannsynlighet, samt en grafisk fremstilling av hvordan sannsynlighetsdifferansen varierer i modellen. Jeg tar utgangspunkt i tabell 4.3, «pensjon før 63 år». Utrekningen presenteres først: En 55-59 år gammel kvinne, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, har 7,0 prosentpoeng større sjanse for å planlegge tidlig pensjon hvis hun er gift.

Denne hypotetiske personen representerer imidlertid kun én av mange tenkelige kombinasjoner av variablene i modellen. Figur 4.2 illustrerer andre mulige utrekninger. Knippet med kontrollvariabler er slått sammen, og variasjonen i disse utgjør x-aksen («covariate contribution») (Mitchell og Chen 2005). Fremgangsmåten er beskrevet i metodekapitlet. Kurvene representerer henholdsvis gifte/samboende og skilte/ugifte/enker/enkemenn. Differansen mellom kurvene er mest interessant – avstanden viser sannsynlighetsdifferansen for å ha planlagt tidligpensjon. Fra figuren ser man en moderat endring i bidraget fra sivilstand – med hensyn til høye og lave verdier på de andre uavhengige variablene.

Funnene så langt gir støtte til *hypotese I: «Gifte og samboende planlegger å gå av tidligere enn enslige, skilte, enker og enkemenn»*. Hypotesen beskriver en generell differanse mellom sivilstander. Men det kan reises spørsmål om en slik sammenheng er kausal. Hvorfor planlegger respondentene slik? Hvilke påvirkninger og vurderinger er det som leder gifte og samboende til å planlegge annerledes enn enslige? Og ikke minst: Er det interne variasjoner i planleggingen innen gruppen av gifte og samboende? Dette undersøker jeg i neste delkapittel.

Figur 4.2 Sannsynlighet for å planlegge tidligpensjonering etter sivilstand og sammenslåtte verdier på kontrollvariabler (i tabell 4.2).

Merkader: X-aksen viser fra og med andre til og med åttende desil av den totale variasjonen i kontrollvariablene. Berechnet med utgangspunkt i «planlagt pensjon før 63 år».

4.3 Mulige sammenhenger mellom sivilstand og planlagt tidligpensjon

Til nå har jeg undersøkt om det er noen generell sammenheng mellom aktørers sivilstand og deres planer for tidlig pensjonering. Funn så langt gir grunn til å tro at gifte og samboende oftere planlegger tidlig avgang. Nå vil jeg studere noen teorier om hvorfor aktører velger slik. Kanskje kan flere prosesser ligge til grunn for den observerte differansen. Jeg skal undersøke om verdsetting av partner og investering i forholdet påvirker planleggingen. Videre vil jeg kontrollere om det heller er slik at menns og kvinners ulike preferanser for å gå av samtidig, som har skapt observasjonen.

Resultatene fra den logistiske regresjonen er presentert i tabell 4.4⁶⁰. Før jeg går videre til analysen bør modellen vies noen kommentarer. Jeg har utelatt respondenter som ikke er

⁶⁰ Jeg vil knytte en kommentar til at modellen ikke synes å passe alle verdier like godt. Flere observasjoner skiller seg ut med uvanlige residualverdier og store skårer på indikatorer for påvirkning. (Chatterjee og Hadi 2006; Fox 1997; Menard 2002). Det er ikke rom for å beskrive avvikene detaljert her. Jeg nøyer meg med å påpeke at de er vurdert mot retningslinjer i den siterte litteraturen. Jeg har fulgt råd om å foreta analyser med og

gifte eller samboende. Årsaken er at jeg vil undersøke variasjoner internt blant de gifte og samboende. Her er altså antallet respondenter lavere enn i de foregående analysene. Resultater fra analyse med avhengig variabel «planlagt pensjonering før 66 år» er presentert i appendiks B. Jeg finner få forskjeller fra modellen i tabell 4.4.

Tabell 4.4 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler.

	Pensjonering før 63 år	
	<i>b</i>	s.e.
Konstantledd	-4,813 ***	1,234
Offentlig sektor (privat=0)	0,393 ***	0,106
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)		
45 – 49	0,091	0,147
50 – 54	0,340 *	0,156
55 – 59	0,311	0,181
60 – 62	-0,800 **	0,271
Utdanning (år)	0,187	0,189
Utdanning kvadrert	-0,009	0,007
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000		
Pensjonspoeng	1,262 ***	0,188
Pensjonspoeng kvadrert	-0,134 ***	0,023
Partners arbeidsstatus		
Pensjonert	0,323	0,338
Trygdet	0,249	0,184
Aldersforskjell	0,001	0,014
Aldersforskjell kvadrert	-0,003 *	0,001
Varighet forhold	-0,054 **	0,019
Varighet forhold kvadrert	0,002 **	0,001
Kvalitet i relasjonen (0-4)	0,152 *	0,065
Kvinne (mann=0)	-0,104	0,137
-2 Log Likelihood	2581,80	
LR test: hele modellen vs. konstantledd	152,93***	df(17)
<i>N</i>	2308	

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Utvalget består av kun gifte og samboende.

LR test av «varighet siste forhold» og «varighet forhold kvadrert»: $\chi^2 = 8,32$ df (2) $p < .05$

LR test av «pensjonert» og «trygdet»: $\chi^2 = 2,48$ df (2) $p = .29$ (ikke signifikant)

LR test av «aldersforskjell» og «aldersforskjell kvadrert»: $\chi^2 = 4,72$ df (2) $p = .10$ (ikke signifikant)

LR test av «utdanning» og «utdanning kvadrert»: $\chi^2 = 7,66$ df (2) $p < .05$

uten disse observasjonene. Resultatet fra de to analysene er at hovedkonklusjonene består begge steder. Jeg finner derfor ikke grunnlag for å utelate observasjonene, og har istedenfor valgt en kort omtale.

4.3.1 KVALITET I RELASJONEN – HYPOTESE II

Planlegger personer som verdsetter ekteskapet eller samboerskapet høyere, oftere å gå av tidlig? Dette er utgangspunktet for hypotese II. For å teste en slik sammenheng er «kvalitet i relasjonen» tatt med som uavhengig variabel.

Resultatene er presentert i tabell 4.4. Funnene indikerer at respondenter som opplever parforholdet sitt som godt, oftere planlegger tidligpensjonering – sammenliknet med dem som rapporterer dårligere kvalitet. Selve koeffisienten har positivt fortegn og er signifikant. Den gjennomgående, hypotetiske personen⁶¹ vil med 13,6 prosentpoengs større sannsynlighet planlegge tidlig pensjon hvis forholdet til partner er svært godt (skåre fire), enn hvis samme person oppgir at relasjonell kvalitet er dårlig (skåre null). Analysen gir altså støtte til hypotesen om at menn og kvinner oftere planlegger tidligpensjon hvis de verdsetter partneren høyere. Funnene tyder også på at verdsetting av partneren er en faktor av betydning når pensjoneringen skal planlegges.

Dette er hovedtrekket i resultatene, men tolkningen bør nyanseres med hensyn til noen uklarheter og måleproblemer. Fra tabell 4.4 ser man at standardfeilen er relativt høy i forhold til koeffisienten (jf. Fox 1997:122). Det indikerer en viss unøyaktighet i resultatene, og et eventuelt konfidensintervall blir følgelig videre. For det andre kan seleksjon ut av ekteskap og samboerforhold påvirke resultatene. Mål på kvalitet i relasjonen ble opprinnelig utviklet for å predikere om partnere ville bryte opp eller fortsette i forholdet (Coltrane og Collins 2001: 401ff.). Da finner man typisk at lav kvalitet gir en viss prediksjon av at partene vil gå fra hverandre. Noen misfornøyde respondenter med lav kvalitet vil sannsynligvis gå fra partneren eller bli forlatt (Glenn 1990: 820). Kanskje finner de også nye partnere de setter mer pris på. Forholdene med lavest rapportert kvalitet, vil trolig ha en del frafall – det vil si at forholdene blir oppløst. Da står i gjennomsnitt forhold med høyere kvalitet tilbake. Dette kan endre den observerte sammenhengen mellom relasjonell kvalitet og planlagt tidligpensjonering.

Tross innsigelsene over, består hovedfunnet av at partnere som er mer fornøyde med sitt ekteskap eller samboerforhold også oftere planlegger tidlig yrkesavgang. Analysene gir således støtte til hypotese II og til teorien om at høyere verdsetting av partner, henger sammen med hyppigere planlagt tidligpensjonering.

Funnene er også i tråd internasjonale bidrag. Szinovacz og DeViney (2000) og Henkens (1999) har undersøkt om kvalitet i relasjonen har noen virkning. Begge finner signifikant utslag. Henkens mål er i knyttet til problemer i forholdet, og han finner at lav

⁶¹ En kvinne som er 55-59 år, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, gift/samboende i 30 år med partner i arbeid, ingen aldersforskjell til partner.

ekteskapelig kvalitet svekker partners støtte til pensjonsbeslutning (1999: S71). Raymo og Sweeney (2006) har benyttet et mål på om man føler seg nær til partneren (ja/nei), som også er signifikant. Økonomene Gustman og Steimeier (2004a og 2004 b) og Maestas (2001) benytter også mål på hvor mye den enkelte setter pris på å tilbringe tid sammen som pensjonister. Deres utgangspunkt er noe annerledes enn mitt. De tar utgangspunkt i samtidig pensjonering, og ser på i hvor stor grad felles fritid har verdi (såkalt komplementaritet). Maestas (2001) anvender flere indikatorer, og noen av disse kan tolkes i samme retning som mitt mål på relasjonell kvalitet.

4.3.2. VARIGHET I FORHOLDET – HYPOTESE III

I kapittel to lanserte jeg en hypotese om hvordan varigheten av forholdet til ektefellen eller samboeren påvirker aktørers planlegging av yrkesavgang: *Lengre varighet i relasjonen fører til at aktører oftere planlegger tidlig pensjonering (hypotese III)*. Ekteskapets eller samboerskapets varighet anvendes som et mål på investeringen i relasjonen.

Hypotesen testes med to variabler i regresjonen i tabell 4.4: «varighet forhold» og «varighet forhold annengrad»⁶². Både første- og andregradsleddet er statistisk signifikante. Regresjonen indikerer en kurveformet sammenheng mellom varighet i forholdet og planlagt tidligpensjonering. Kurven er fremstilt i figur 4.3.

Resultatene gir noe støtte til at investering i forholdet øker sannsynligheten for å planlegge tidlig pensjon. Men sammenhengen synes mer komplisert enn i hypotesen. Figur 4.3 viser en kurveformet sammenheng mellom varighet og sannsynlighet for planlagt tidligpensjon. I tråd med hypotesen er lang varighet assosiert med større sannsynlighet for planlagt tidlig pensjonering. Og kort varighet ser ikke ut til å påvirke planleggingen noe særlig, også som forventet.

Det som ikke stemmer overens med hypotesen er at midlere varighet henger sammen med svekket sannsynlighet for å ha planlagt slik pensjonering. Den midlere varigheten er i bunnen av den u-formede kurven. Jeg forventet en stigende og rettlinjet sammenheng – slik at sannsynligheten økte med varigheten. Men så er ikke tilfelle.

⁶² Korrelasjonen (Pearson) mellom de uavhengige variablene «varighet i relasjonen» og «respondentens alder» er 0,51. Samvariasjonen har en nokså moderat innvirkning på standardfeilene (Skog 2004: 288; Fox 1997: 337 ff.). Omkodingen av alder til dummier har trolig redusert problemet ytterligere.

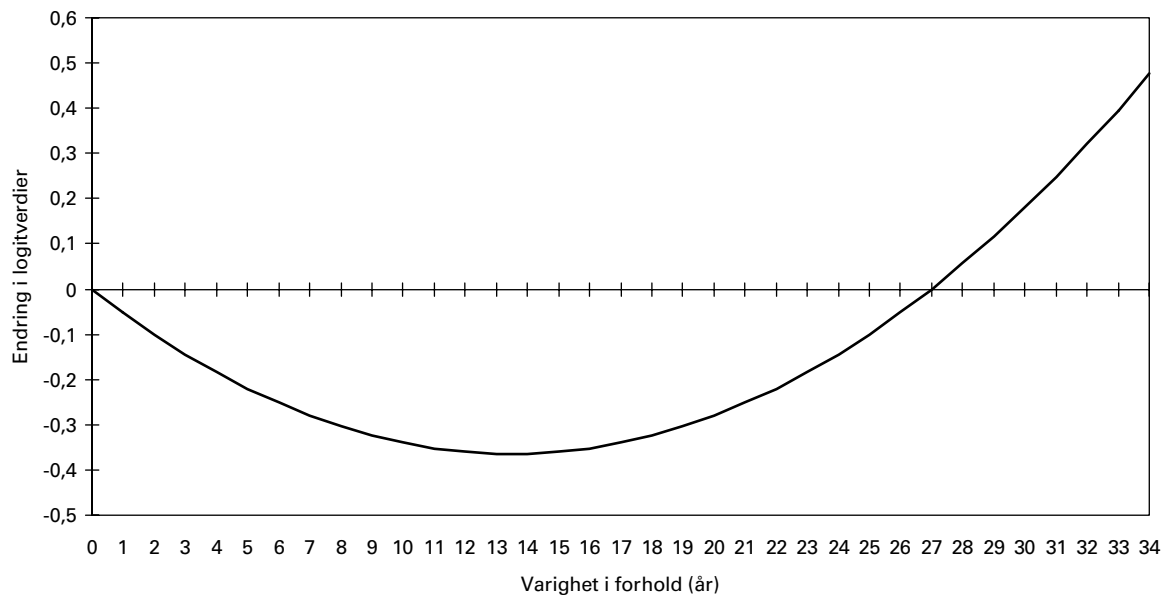
Jeg skal presentere noen utregnede eksempler for å illustrere sammenhengene det er snakk om. Utrekningene er for den gjennomgående hypotetiske kvinnen⁶³. Hvis hun har vært 15 år i et forhold, vil hun ha 8,9 prosentpoengs lavere sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon – enn hvis hun akkurat har inngått ekteskap eller samboerskap (varighet i relasjonen lik null). Hvis hun derimot har vært gift eller samboer i 33 år, vil hun ha 9,7 prosentpoeng høyere sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon – sammenliknet med hvis hun akkurat var nygift (eller nylig samboer).

Jeg har anvendt varighet i relasjonen som et grovt mål på investering. Som drøftet i teoridelen rommer investering i forholdet både tid og innsats, mens jeg måler kun tid. Varighet ser ut til å ha en sammenheng med planlagt tidligpensjonering, men ikke helt som forventet. Jeg må derfor konkludere med at hypotese III om at lange forhold henger sammen med tidligere pensjonering, ikke finner støtte i det empiriske materialet. Dermed kan man heller ikke si at investering i forholdet ser ut til å være en relevant forklaring på økt tidligpensjonering. Det at koeffisientene er signifikante, tyder på at det er en sammenheng med tidligpensjonering, men at det må søkes andre forklaringer på observasjonene. Jeg skal drøfte de overraskende delene av funnet om litt.

Så langt jeg kan se, har ikke noen norske bidrag undersøkt forholdets varighet. Av de internasjonale finner ikke Pienta (2003) og Henretta, O’Rand og Chan (1993a) signifikante utslag i sine studier av pensjonering. Imidlertid finner Pienta en sammenheng for kvinner i delvis pensjonering. Henretta, O’Rand og Chan (1993b) finner at varighet i forholdet påvirker pensjoneringen til menn med allerede pensjonerte partnere. Her reduserer varighet sannsynligheten for å gå av med pensjon, men dette funnet relaterer seg altså til situasjoner hvor partneren allerede er pensjonert. Kanskje kan forskjellen fra mitt funn forklares med at utgangspunktene er forskjellige. Ellers er det ikke åpenbart hvorfor de to andre bidragene ikke finner at varighet har noen innvirkning, mens koeffisientene er signifikante i mine analyser. De to studiene som ikke finner noe utslag er amerikanske, og det kan være en mulig årsak at norske og amerikanske respondenter er forskjellige. Eller kanskje har det noe å si at jeg undersøker planer og ikke adferd? Uansett opptrer ikke det foreliggende funnet som forventet.

⁶³ En kvinne som er 55-59 år gammel, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, gift/samboende med partner i arbeid og ingen aldersforskjell til partner.

Figur 4.3 Sannsynlighet (i logitverdier) for å ha planlagt tidlig pensjonering ved ulik varighet i forholdet

Merknad: Kurve er vist for alle varigheter i forhold assosiert med et tosifret antall respondenter eller mer

Diskusjoner fra annen familieforskning kan kanskje kaste lys over at sammenhengen i figur 4.4 ikke er helt som jeg forutså. Jeg vil særlig ta opp metodiske problemstillinger. VanLaningham, Johnson og Amato (2001) kritiserer en kurvelineær sammenheng mellom kvalitet i relasjonen og varighet i forholdet for å være en artefakt i tverrsnittsdatta. De gjenfinner ikke sammenhengen i egen panelstudie. Et utvalg av mulige feilkilder er seleksjon og kohortforskjeller⁶⁴. Kritikken kan overføres på sammenhengen mellom planlagt tidligpensjonering og varighet i relasjonen. Respondentene med henholdsvis kortere, midlere og langvarige forhold er kanskje innbyrdes ulike på måter som ikke er inkorporert i modellen. Jeg skal utdype dette.

Varighet i relasjonen vil i noen grad være forbundet med alder. Respondenter med forhold av lang varighet, har sannsynligvis også høy alder. Samtidig kan man ha kort varighet og allikevel ha høy alder. Men hvis man ser på respondentene i gjennomsnitt, vil det nok være en viss assosiasjon mellom alder og varighet i relasjonen. Nå kontrollerer jeg for alder i modellen i tabell 4.3. Men det kan hende at kontrollen ikke skiller mellom kohorteffekter og livsløpseffekter. Kohorteffekter vil si forskjeller mellom ulike fødselskull, mens livsløpseffekter skyldes endringer med stigende alder blant respondentene (Hjellbrekke og Korsnes 2006: 54).

⁶⁴ Se også Glenn (1990: 823).

VanLaningham, Johnson og Amato (2001) og Glenn (1998) påpeker følgende: I tverrsnittsdata fant man at kvalitet i relasjonen hadde en U-formet sammenheng med relasjonens varighet. Kvaliteten sank utover i samlivet, for så å ta seg opp igjen i senere år. Men denne sammenhengen gjenfant de ikke i longitudinelle undersøkelser. Her var kvaliteten synkende hele samlivet. De hevder at årsaken til at kurven tar seg opp igjen i tverrsnittsdata skyldes kohortforskjeller. «Specifically, older individuals in longer-duration marriages and younger persons in shorter-duration marriages represent different marriage cohorts. Marriages among individuals from older cohorts occurred within a more traditional context (...)» VanLaningham, Johnson & Amato (2001: 1319-20). Det er ikke umulig at slike kohortforskjeller som beskrevet kan påvirke U-formen på kurven i figur 4.3. Kanskje ser ulike kohorter forskjellig på investering i forholdet, eller kanskje betyr varighet i relasjonen noe annet for de to kohortene?

Ett seleksjonsproblem er at det er vanskelig å kontrollere for frafall gjennom samlivsbrudd med tverrsnittsdata. Jeg har allerede omtalt dette. I figur 4.4 finner man det sterkeste utslaget for de lengste varighetene. Kanskje kan seleksjon forklare denne observasjonen. For muligens har partnerne i de «løse» relasjonene gått fra hverandre, slik at de mest solide parforholdene står tilbake. Hvis «overleverne» oftere ønsker tidligere pensjon, kan seleksjon påvirke funnene. Det kan bety at den stigende delen av grafen i figur 4.3 kan være påvirket av at respondentene er «overlevende», og i den forstand ulike fra resten av utvalget.

En annen type seleksjon kan ha betydning for observasjonene av kort og mellomlang varighet. Noen av disse respondentene har kanskje giftet seg på nytt. De «seriemonogame» er muligens mer individualistiske og mindre innstilte på å tilpasse seg partneren, eller kanskje skiller de seg ut på annet vis. Å investere ett år i forholdet, har kanskje annen betydning når man har vært gift eller samboer tidligere? Kan hende trekker denne gruppen ned sannsynligheten for å planlegge tidlig pensjon for kort og mellomlang varighet. Personer som har giftet seg på nytt, vil sjelden oppnå de høyeste varighetene i figur 4.3, og slik kan en differanse oppstå. Det betyr at de som har inngått ekteskap eller samboerskap på nytt ofte vil ha kortere eller midlere varighet. Mange av disse vil ikke ha rukket å oppnå lang varighet. Muligens kan den nevnte individualistiske tendensen hos disse bidra til at kort og middels varighet i relasjonen i figuren er assosiert med lavere sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon.

Så langt har jeg spekulert over mulige feil ved modellen. Men det kan også hende at det er den faktiske sammenhengen som observeres og som peker i en annen retning enn mine

hypoteser. Kanskje har varighet faktisk en slik kurvelineær sammenheng med planlagt tidligpensjonering, av så langt ukjente årsaker. Dette kan være en mulig oppgave for fremtidig forskning.

4.3.3 SAMTIDIG PENSJONERING – HYPOTESE IV

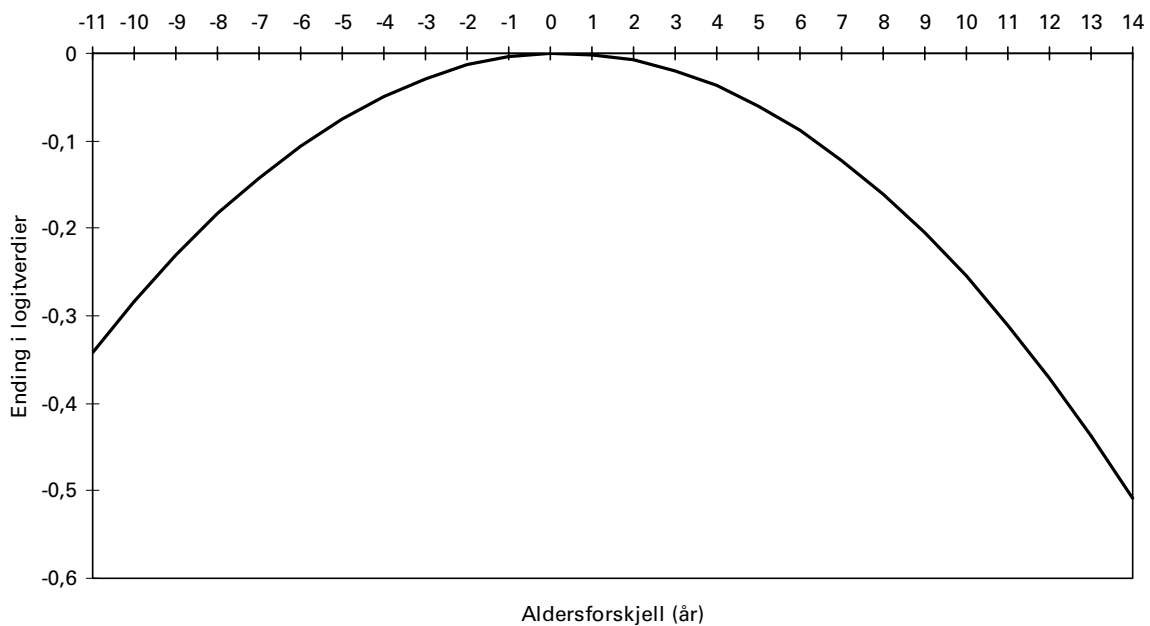
Hypotese IV lyder som følger: **a. Eldre partner fører til tidligere planlagt avgang. b. Yngre partner fører til senere planlagt avgang.** Både a og b må holde for at hypotesen skal finne støtte. Den er testet ved å inkludere variablene «aldersforskjell» og «aldersforskjell kvadrert» i regresjonslikningen. «Kvadrert» betyr at alder er multiplisert med seg selv (tabell 4.4).

Tidligere modellering med en rekke dummyvariabler antydte en omvendt U-form. Et andregradsledd kan beskrive en slik en kurve. Som man ser er koeffisienten for andregradsleddet signifikant og har et negativt fortegn. Jeg har inkludert et ikke signifikant førstegradsledd sammen med andregradsleddet. En samlet test for de to koeffisientene er imidlertid ikke signifikant. Funnet må derfor karakteriseres som svakt, og helt i grenselandet for signifikans. Men siden hovedinteressen er å avkrefte *hypotese IV*, har jeg valgt å studere koeffisientene nærmere. Bidraget, når andre variabler holdes konstante, er fremstilt grafisk i figur 4.4.

Resultatene tyder på at gifte og samboende sjeldnere planlegger tidlig pensjonering, når partneren er vesentlig eldre eller yngre. Fra figur 4.4 ser man at utslagene er relativt store for respondentene med størst aldersforskjell til partneren. Respondenter med kortere aldersavstand til partneren synes ganske upåvirket av aldersforskjellen. Det gjelder anslagsvis aldersforskjeller på pluss/minus fire år, som er nær toppen av kurven, hvor endringene i sannsynlighet er neglisjerbare. Jeg skal illustrere dette med noen utregnede eksempler. De tar utgangspunkt i den samme hypotetiske personen som tidligere⁶⁵. Hvis partneren er fire år eldre enn henne, vil hun ha 0,9 prosentpoeng lavere sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon, enn hvis partneren er like gammel som henne. Som man ser er dette et svakt utslag. Men differansen i sannsynlighet blir større med høyere aldersforskjell. Hvis partneren er ti år yngre enn henne, vil hun ha 6,7 prosentpoeng lavere sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon – sammenliknet med hvis partneren er på samme alder.

⁶⁵ Det er en kvinne som er 55-59 år gammel, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, gift/samboende i et nylig inngått forhold med partner i arbeid.

Figur 4.4 Sannsynlighet (i logitverdier) for å ha planlagt tidlig pensjonering ved ulik aldersforskjell til partner. Ved negativ aldersforskjell er partner yngre.

Merknad: Kurve er vist for alle aldersforskjeller assosiert med et tosifret antall respondenter eller mer

Resultatene beskrevet over gir ikke støtte til hypotesen. For at samtidig pensjonering skal være sannsynliggjort, bør både del a og b i *hypotese IV* holde. Det vil si at en yngre partner (negativ aldersforskjell) er assosiert med senere avgang, og at eldre partner (positiv aldersforskjell) henger sammen med økt tendens til å planlegge tidligpensjonering. Fra figuren ser man at kun *hypotese IV b* om de yngre partnerne finner støtte. I stedet for at partnere planlegger å pensjonere seg samtidig, ser det heller ut til at stor aldersforskjell svekker tidligpensjoneringen. Når det gjelder kjønnsforskjeller, har jeg tidligere spekulert i at kjønnsforskjeller kan føre til at samtidig pensjonering kan opptre som tidligpensjonering. Jeg undersøker kjønnsforskjeller nærmere i delkapittel 4.3.4. Der finner jeg ikke noen forskjeller mellom menn og kvinner knyttet til aldersforskjell til partner.

Partners alder er i seg selv ikke så interessant i forhold til teoriene jeg undersøker. Men det er en variabel som har vært tatt med i flere artikler om pensjonering. I litteraturen er det til dels motstridende funn om sammenhengen mellom aldersforskjell til partner og egen pensjonering. Pedersen (1997) rapporterer en lineær sammenheng med utgangspunkt i tverrsnittsdata fra en survey-undersøkelse. Også Jia (2004: 34) finner at partners alder henger lineært sammen med tidligpensjonering for menn, i analyser basert på norske registerdata.

Hans resultater for kvinner er derimot ikke signifikante. Til forskjell finner ikke Dahl, Nilsen og Vaage (2003) signifikant påvirkning. Også deres undersøkelse bygger på registerdata.

Internasjonalt er det på samme måte varierende i hvilken grad aldersforskjell har betydning for yrkesaktives overgang til pensjon. Hos Henretta, O'Rand og Chan (1993a: 992) ser kvinner ut til å være påvirket av ektefellens alder. Aldersforskjell til partner oppnår derimot ikke signifikans for menns pensjonering. Andre studier finner ikke noen statistisk betydningsfulle sammenhenger: Szinovacz og DeViney (2000) undersøker aldersforskjell, mens Pienta og Hayward (2002) og Pienta (2003) anvender modeller med partners alder

Her ser man at det er blandede resultater i både norsk og internasjonal forskning. Man kan spørre seg hvorfor jeg kun finner svakt signifikante utslag, mens andre har sterkere signifikans, eller ikke signifikans. Én mulig forklaring er at jeg undersøker planer. Kanskje blir aldersforskjell viktigere når tiden for faktisk avgang nærmer seg? På den annen side undersøker for eksempel Pedersen (1997) blant annet pensjonsplaner⁶⁶, og finner at det har en innvirkning, så det er ikke sikkert at det er designet med pensjonsplaner som er årsaken.

Kanskje kan resultatene i tabell 4.4 tolkes som at stor aldersforskjell til partneren gjør det mindre sannsynlig at man får utnyttet godene som er knyttet til å være to i pensjonstiden. Partnere med stort sprik i alder lever kan hende mer innbyrdes ulike liv enn andre? Det er selvsagt også mulig at parene med størst aldersforskjell skiller seg fra andre på måter som det ikke er tatt hensyn til i modellen.

Jeg finner altså ikke spor av at gifte og samboende planlegger å gå av samtidig. Det er derfor lite trolig at en slik sammenheng kan forklare observasjonen av tidligpensjonering i delkapittel 4.1 og 4.2. Jeg understreker at testen av denne hypotesen er en kontroll. Det er ikke grunnlag for å avvise på et generelt grunnlag at samtidig pensjonering forekommer. Til det burde jeg hatt tilgang på data om partners pensjonsplan. Da kunne jeg inkludert slike opplysninger i modellen. Det ville vært et sterkere design. Samtidig er det ikke sikkert at samtidig pensjonering fanges opp av data om planer, så opplysninger om faktisk pensjonsadferd er ønskelig til en slik analyse.

⁶⁶ Pedersen slår sammen faktisk og forventet pensjonsavgang til ett mål på pensjonering (1997: 44)

Tabell 4.5 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler. Menn og kvinner er analysert separat. Videre er t-test av signifikante forskjeller mellom kvinners og menns koeffisienter inkludert.

	Pensjonering før 63 år				Kjønnsforskjell
	Kvinner		Menn		
	<i>b</i>	s.e.	<i>b</i>	s.e.	
Konstantledd	-6,485 **	2,435	-5,487 ***	1,486	-0,350
Offentlig sektor (privat=0)	0,387 *	0,166	0,355 *	0,142	0,147
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)					
45 – 49	-0,393	0,234	0,408 *	0,194	-2,634 **
50 – 54	0,035	0,239	0,516 *	0,210	-1,511
55 – 59	-0,121	0,292	0,605 *	0,235	-1,936
60 – 62	-1,164 **	0,433	-0,555	0,351	-1,093
Utdanning (år)	0,482	0,395	0,037	0,205	0,999
Utdanning kvadrert	-0,021	0,016	-0,004	0,008	-0,960
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000					
Pensjonspoeng	1,370 ***	0,320	1,778 ***	0,380	-0,822
Pensjonspoeng kvadrert	-0,159 **	0,049	-0,183 ***	0,042	0,377
Partners arbeidsstatus					
Pensjonert	0,474	0,376	-0,761	1,128	1,039
Trygdet	0,415	0,273	0,097	0,253	0,853
Aldersforskjell	0,033	0,029	-0,014	0,023	1,269
Aldersforskjell kvadrert	-0,001	0,002	-0,002	0,003	0,216
Varighet forhold	-0,060	0,030	-0,042	0,025	-0,459
Varighet forhold kvadrert	0,002 *	0,001	0,001	0,001	1,148
Kvalitet i relasjonen (0-4)	0,069	0,096	0,240 **	0,089	-1,302
-2 Log Likelihood	1134,73		1425,63		
LR test: hele modellen vs. konstantledd	75,45*** df (16)		83,41*** df(16)		
N	1096		1212		

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Utvalget består av kun gifte og samboende.

4.3.4 KJØNNSFORSKJELLER

Så langt har jeg kun kort kommentert kjønnsforskjeller. Her skal jeg gi litt mer fylde til omtalen. Er det slik at relasjonelle variabler har ulik betydning for de to kjønnene⁶⁷ – med hensyn til yrkesavgang? Eksempelvis at kvinner og menn legger ulik vekt på kvalitet i relasjonen når de skal planlegge pensjon? I tabell 4.5 er separate analyser for menn og kvinner presentert, sammen med t-tester for signifikante kjønnsforskjeller (Skog 1998: 281). En gjennomgang av tabellen viser at det er få forskjeller mellom menn og kvinner. Kun én t-test er signifikant, og det er for differanse mellom menn og kvinners koeffisienter i aldersgruppen 45-49 år. «Alder 45-49 år» er en kontrollvariabel og har ikke substansiell sammenheng med mine hypoteser. Jeg kommenterer dette funnet derfor først etter en omtale av variabler knyttet til mine hypoteser.

Når det gjelder varighet i relasjonen, kan man ikke si at det er noen forskjell på menn og kvinner med hensyn til hvordan varighet i relasjonen spiller inn i pensjonsplanleggingen. Fra tabell 4.5 ser man at varighet i forholdet kun er signifikant for kvinner, og da er det kun andregradsleddet som er signifikant. Varighet i relasjonen er ikke signifikant for menn. En mulig årsak til mindre signifikans er at antallet respondenter er lavere i hver av de separate analysene for menn og kvinner. Imidlertid er ikke forskjellene mellom kjønnene med hensyn til varighet i relasjonen signifikant. I bidragene som har undersøkt dette, er funnene noe motstridene. Pienta (2003: 351) finner ikke kjønnsforskjeller knyttet til varighet. Det gjør imidlertid Henretta, O’Rand og Chan 1993b: 164). De finner at lang varighet i relasjonen for menn er assosiert med lavere sannsynlighet for å gå av med pensjon, når ektefellen allerede har gått av. Hos dem har ikke kvinner signifikant koeffisient, mens en t-test for ulike koeffisienter er signifikant. De finner altså at varighet i relasjonen har betydning for menn, men ikke kvinner

Det er heller ikke signifikant forskjell mellom menn og kvinner med hensyn til kvalitet i relasjonen. Det ser man fra t-testen. I litteraturen om kvalitet i relasjonen og tidligpensjonering er kjønnsforskjeller lite undersøkt. Szinovacz og DeViney (2000: 486) presenterer separate tabeller for menn og kvinner, og her er kvalitet i relasjonen signifikant for begge kjønn. Koeffisienten for menn er litt større enn for kvinner, men det er ikke presentert

⁶⁷ Homofile parforhold forekommer såpass sjelden i det empiriske materialet at det ikke er grunnlag for separate analyser. Forøvrig er gruppen inkludert i kategorien samboere og gifte i mine undersøkelser.

en test for om forskjellen er signifikant⁶⁸. Henkens (1999), Maestas (2001) og Raymo og Sweeney (2006) har ikke analysert kjønnsforskjeller i sammenheng med kvalitet i relasjonen.

Aldersforskjell til partner er ikke signifikant verken i analyser for menn eller kvinner i tabell 4.4. Også her kan manglede signifikans skyldes at utvalgets størrelse er mindre i separate kjønnskjøringer. Verken Szinovacz og DeViney (2000: 486) og (Pienta 2003: 351) finner signifikante forskjeller mellom menn og kvinner. Pedersen (1997: 54) finner at kvinner gift med eldre ektefelle, går av tidligere, mens kvinner med yngre ektefelle går av senere. Resultatene hans er ikke signifikante for menn.

Når det gjelder forskjeller mellom kjønnene generelt i tabell 4.5, er det som nevnt bare én t-test som er signifikant. Det gjelder aldersgruppen 45-49. Menn har høyere sannsynlighet for å planlegge tidlig pensjon (koeffisienten er 0,408), mens kvinner har lavere sannsynlighet for å planlegge tidlig pensjon (koeffisienten er -0,393) – sammenliknet med referansegruppen som er 40-44 år. Dette resultatet lar seg ikke så lett forklare, men det tyder på at menn og kvinner planlegger pensjonering noe ulikt i det aktuelle aldersintervallet. Når det gjelder norsk litteratur om kontrollvariablene i tabell 4.5, så har jeg ikke funnet bidrag hvor slike variabler er testet for kjønnsforskjeller.

⁶⁸ Standardfeil er heller ikke oppgitt, slik at man ikke kan teste for signifikant forskjell med t-test

Kapittel 5

Konklusjon

5.1 Hva er funnene?

Den foreliggende studien har som utgangspunkt å studere hvordan parforholdet påvirker tidligpensjonering. Som nevnt i innledningen, er problemstillingen inspirert av et spørsmål Esping-Andersen reiser: «What happens to our political economy models of welfare regimes when we insert the family?» (1999: 50). Dette spørsmålet overfører jeg på pensjonsforskningen. Jeg vil undersøke hvordan familien – avgrenset til parforholdet – påvirker tidligpensjoneringen. Særlig vil jeg se på om verdsettingen av partner påvirker tidligpensjoneringen.

Det å ha en partner ser ut til være assosiert med tidligere pensjon. Men dette kan ikke uten videre tolkes som en kausal sammenheng. Trolig er ikke sammenhengen lik for alle parforhold. Jeg spør derfor: Hvorfor er det slik? Hvordan kan man nærmere spesifisere en slik sammenheng? Denne studien tilbyr ikke noe fullstendig svar på spørsmålet. Men analysene viser at det er interne variasjoner i effekten av sivilstand. Analysene også på noen prosesser som kanskje kan forklare en slik gjennomsnittlig effekt som at partner fører til tidligere avgang.

Teoretisk er studien tuftet på såkalte tiltrekkingsforklaringer innen pensjonsforskningen. Her antas det at aktøren rasjonelt velger mellom alternativer, og at aktøren står overfor reelle valgmuligheter. Jeg fokuserer på tiltrekkingsforklaringer, siden dataene om pensjonsplaner er best egnet til å undersøke slike forklaringsmodeller.

Et sentralt fenomen og viktig variabel i analysene er kvalitet i relasjonen. Tradisjonelt har mål på kvalitet i relasjonen vært anvendt i studier av samlivsbrudd. I denne studien bruker

jeg det som et mål på verdsettingen av partner i forbindelse med eventuell tidligpensjonering. Spørsmålet er hvordan fenomenet skal måles. Det er visse faglige debatter om hvordan instrumenter for kvalitet i relasjonen skal utformes. Diskusjonene omhandler blant annet hvorvidt man skal anvende et snevert eller mer utvidet mål på kvalitet i relasjonen. Som drøftet i kapittel tre benytter jeg et utvidet mål på kvalitet og begrunner det med at et slikt videre mål passer godt med verdsetting av partner. Etter empiriske undersøkelser av et åtte variablers instrument utelukker jeg én variabel, men inkluderer både positive og negative elementer i instrumentet.

Jeg anvender kvalitet i relasjonen som et mål på verdsetting av partner. Og som en utvidelse av et nytteperspektivet, studerer jeg også om aktørers investering i forholdet har innflytelse på planleggingen av tidligpensjon.

Med utgangspunkt i NorLAG-data har jeg undersøkt flere hypoteser om hvordan partneren påvirker aktørens pensjonering. Jeg har kontrollert for faktorer som alder, utdanning, yrkessektor og pensjonsformue. Tabell 5.1 viser hvilke hypoteser som finner støtte i empirien.

Tabell 5.1 Oversikt over fremsatte hypoteser og empiriske funn

Hypoteser		Finner støtte
Hypotese I	<i>Giftede og samboende planlegger å gå av tidligere enn enslige</i>	Ja
Hypotese II	<i>Høyere kvalitet i forholdet fører til at giftede og samboende oftere planlegger tidlig pensjonering</i>	Ja
Hypotese III	<i>Lengre varighet i relasjonen fører til at respondenter oftere planlegger tidlig pensjonering</i>	Nei
Hypotese IV a ¹	<i>Eldre partner fører til tidligere planlagt avgang</i>	Svakt funn
Hypotese IV b ¹	<i>Yngre partner fører til senere planlagt avgang</i>	Nei

¹ Både hypotese a og b må være oppfylt

For det første finner jeg en tydelig forskjell i pensjoneringstidspunkt mellom giftede/samboende på den ene siden og enslige/skilte/enker/enkemenn på den andre siden. Funnene viser at de giftede og samboende går av tidligere. Utslagene er imidlertid ikke så store. For det utregnede eksempelet⁶⁹ var det 7,0 prosentpoeng høyere sannsynlighet å planlegge tidlig pensjon.

⁶⁹ En 55-59 år gammel kvinne, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng

For det andre tyder resultatene på at aktører som vurderer forholdet sitt som godt, det vil si at de rapporterer høy relasjonell kvalitet, oftere ønsker å gå av med tidlig pensjon. Funnene viser at det er forskjell i pensjoneringsplanleggingen mellom høy og lav rapportert kvalitet i relasjonen. Utslaget er av midlere størrelse. For det utvalgte eksempelet⁷⁰ er det 13,6 prosentpoengs differanse i sannsynlighet for å ha planlagt tidlig pensjon – mellom å rapportere lavest og høyest relasjonell kvalitet.

For det tredje finner jeg at lengre forhold er assosiert med hyppigere tidligpensjon. Men dette er et resultat med forbehold om at den empiriske sammenhengen også viste at par som har vært sammen i omkring ti til tjue år, faktisk har betydelig lavere sannsynlighet for å planlegge tidlig pensjon. Jeg kan derfor ikke si at empirien gir støtte til teorien om at investering i forholdet fører til høyere sannsynlighet for planlagt tidligpensjonering. Sannsynligheten for det gjennomgående utrekneede eksempelet⁷¹ ligger i intervallet mellom pluss/minus ti prosentpoeng i endret sannsynlighet for tidligpensjonering.

Til sist har jeg undersøkt hvorvidt partnere ikke egentlig ønsker å gå av tidlig, slik jeg har analysert, men at funnene heller er et resultat av at respondentene ønsker å gå av samtidig med partneren. Dette er en vanlig antagelse særlig i amerikansk pensjoneringsforskning (bl.a. Hurd 1990; Maestas 2001; Coile 2003; Gustman og Steimeier 2004a og 2004b), men jeg finner ikke støtte for en slik antagelse i det foreliggende datamaterialet. Både hypotese IV a og IV b må oppfylles, og kun IV a finner noe støtte. Koeffisientene er dessuten i grenselandet for statistisk signifikans, siden kun andregradsleddet i tabell 4.3 kan skilles fra slumpvariasjon, og en samlet test av førstegradsleddet og andregradsleddet er utenfor 0,05-grensen.

Når det gjelder kjønnsforskjeller, så har jeg ikke funnet noen signifikante forskjeller mellom kvinner og menn knyttet til hypotesene.

Hva betyr så resultatene? Det ser ut som om sivilstand har en generell effekt tidligpensjonering, slik som fremsatt i hypotese I. Men dette resultatet kan ha flere forklaringer. Kanskje er det slik at aktøren verdsetter det å ha en partner og at tiden utenfor arbeid blir mer attraktiv. Men det kan også hende at det å ha en partner gir bedre økonomi for husholdningen, slik at det blir økonomisk lettere å gå av tidlig. Jeg har derfor gått nærmere inn på noen sammenhenger som kan forklare resultatet i hypotese I. Nærmere bestemt

⁷⁰ En kvinne som er 55-59 år, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, gift/samboende i 30 år med partner i arbeid, ingen aldersforskjell til partner.

⁷¹ Det er en kvinne som er 55-59 år gammel, ansatt i det offentlige, med gjennomsnittlig utdanning og pensjonspoeng, gift/samboende i et nylig inngått forhold med partner i arbeid.

undersøker jeg verdsetting av partner. Her finner jeg i hypotese II at høy kvalitet i relasjonen henger sammen med planer om tidlig pensjon. Det gir altså støtte til teorien om at aktøren verdsetter fritid høyere sammen med en partner.

Når det gjelder teorien om investering i forholdet, så har jeg allerede nevnt at det må tas noe forbehold. Jeg kan ikke konkludere med at varighet i relasjonen fungerer som en investering i forholdet for aktørene. Sammenhengen er ikke entydig nok til at man kan si at varighet som investering i forholdet, er assosiert med tidligere avgang. Som vist i forrige kapittel, var midlere varighet assosiert med lavere sannsynlighet for å ha planlagt tidlig avgang.

Det ser heller ikke ut til at aktørene planlegger å gå av samtidig med partneren. Samtidig pensjonering er den siste av forklaringene jeg har undersøkt. Det vil si at partnerne ønsker å gå av samtidig, heller enn tidlig. Da kan det tenkes at den observerte gjennomsnittlige tendensen til tidligpensjonering blant gifte og samboende, ikke er et resultat av at de egentlig ønsker å gå tidligere av, men at de heller koordinerer avgangstidspunktet. Forklaringen om samtidig pensjonering er en konkurrerende forklaring til teorien om at partnere går av tidligere fordi de verdsetter partneren høyt. En rekke amerikanske undersøkelser tar for seg felles pensjonering. En slik forklaring finner ikke støtte i de foreliggende analysene. Dette er i tråd med de forventningene jeg beskrev i kapittel to.

Det kan også tenkes at resultatet i de foreliggende analysene skyldes at jeg undersøker planer, og at analyser av adferd vil vise noe annet. Det får i så fall bli en oppgave for fremtidig forskning.

Jeg skrev innledningsvis at en målsetting var å bidra til forskningsfeltets repertoar av relevante forklaringer. Hvilke forklaringer ser da ut til å være av interesse? Først og fremst ser det ut til at relasjonell kvalitet er viktig når pensjoneringen skal planlegges. Aktører som vurderer kvaliteten i forholdet sitt som godt, ser ut til å planlegge tidligere pensjon. Jeg tolker et slikt resultat som at disse aktørene verdsetter livet utenfor jobben høyere og derfor «tiltrekkes» mer av pensjon.

5.3 Metodiske betraktninger

Jeg vil knytte noen kommentarer til designet. Undersøkelsene er utført på tverrsnittdata og undersøker planer om pensjonering. Jeg har dessuten fokusert på gifte og samboende, og ikke på de andre sivilstandene: enslige, skilte, enker og enkemenn.

Først vil jeg ta opp tverrsnittsdesignet. Slike data gjør det vanskelig å skille mellom hva som er forskjeller mellom ulike fødselskull (kohorteffekter) og hva som skyldes stigende alder blant respondentene (livsløpseffekt) (Hjellbrekke og Korsnes 2006: 54). Muligens er det er alders- og kohortforskjeller i relasjonen til partneren. Slike alders- og kohortforskjeller kan kanskje også opptre i måten man forholder seg til kvalitet i relasjonen.

Når det gjelder kohortforskjeller i relasjonen til partner, så ser kanskje yngre og eldre personer annerledes på sine respektive parforhold, noe som igjen har følger for deres planer og handlinger. De eldre gruppene inngikk samlivet på et tidspunkt med andre verdier og holdninger til ekteskapet og relasjonen mellom partnere (VanLaningham, Johnson og Amato 2001:1335; Glenn 1998: 575). Muligens er de yngre mer individualistiske og følger egne preferanser. For å avdekke en slik ulikhet, eller kontrollere for den, er det behov for flere variabler enn dem som er tilgjengelig. Longitudinelle data kunne også avhjulpet vanskeligheter.

Et annet og beslektet spørsmål er hvordan aldersgrupper og kohorter forholder seg til den kvaliteten i relasjonen de oppgir. Kanskje kan ulike aldersgrupper eller kohorter vurdere kvaliteten likt, men verdsette den ulikt i pensjonssammenheng. Muligens kan det opptre forskjeller mellom eksempelvis tradisjonelle eldre og individualistiske yngre⁷²? Kan hende vil de yngre kohortene legge større vekt på relasjonen til partner enn mer stoiske eldre? Flere undersøkelser tyder også på at kvaliteten i relasjonen endres i løpet av forholdet (VanLaningham, Johnson og Amato 2001 Glenn 1998, 1990), noe som antyder livsløpseffekter. I de empiriske undersøkelsene har det ikke vært stort nok utvalg til å kjøre separate regresjoner for ulike aldersgrupper, for slik å se om sammenhengen mellom kvalitet i relasjonen og pensjonsplaner er forskjellig for ulike aldersgrupper eller kohorter. Her kan det altså være både livsløps- og kohorteffekter som ikke er undersøkt. Jeg har kun kontrollert for alder med et knippe dummyvariabler i den logistiske regresjonsanalysen.

En annen mulig innvending mot de foreliggende analysene kan gjelde de andre sivilstandene som jeg har lagt mindre vekt på. I en viss forstand kan man hevde at det uvanlige ikke er å være gift/samboende, men å bo alene (Snartland og Øverbye 2003), i hvert fall i aldersgruppen som nærmer seg pensjonsalder. Så hvis man sammenligner de gifte/samboende med enslige, skilte, enker og enkemenn – så studerer man kanskje i like stor grad hva det innebærer å være enslig? Dette er nok i noen grad tilfelle. Som jeg har drøftet

⁷² På den annen side er det slett ikke umulig at forskjellene innad mellom aktørene er større enn differansen mellom kohortene.

over, er det i noen forstand to forskjellige liv, å bo alene eller å ha en ektefelle eller samboer. Men jeg har valgt å legge mest vekt på parforholdet som mitt forskningsobjekt, og er mindre opptatt av de enslige. Jeg er særlig på jakt etter indre variasjoner i effekten av sivilstand, og dette involverer ikke de enslige. Slik rammer denne kritikken kanskje mer de enkleste analysene av sivilstand og pensjonering i litteraturen. Det tyder også på at forklaringen assosiert med hypotese I, om at gifte og samboende oftere planlegger tidlig pensjon, ikke er tilstrekkelig.

Det tredje momentet jeg vil ta opp er planer som datagrunnlag. Denne studien undersøker jo som kjent planer om pensjonering. Jeg drøftet sammenheng mellom planer og adferd i kapittel 2.2. Kanskje det viktigste poenget er at planer gir god prediksjon av adferd i de tilfellene hvor aktøren har god oversikt over hindringer. Dette er grunnen til at jeg har fokusert på de såkalte tiltrekkingsforklaringene, som er forklaringer hvor aktøren selv tar beslutninger. Utstøtingsforklaringer er også mye anvendt i pensjonsforskningen, men de tar utgangspunkt i situasjoner hvor aktøren ikke har noe valg. Ofte oppstår slikt uventet, som ved sykdom eller nedskjæringer på arbeidsplassen. Til dette er ikke planer om pensjonering særlig anvendelig som datagrunnlag. Jeg vil imidlertid hevde at kommende pensjonister i hvert fall har en viss oversikt over handlingsforløpet og alternativene. Pensjonering er en milepæl i livet som er unngåelig for de fleste yrkesgrupper. Derfor kan trolig planer om pensjonering gi verdifull informasjon om den faktiske pensjoneringen. Et slikt syn støttes også av Majorie Honing (1996) som har undersøkt forholdet mellom planlagt og faktisk pensjonering.

Samtidig er det mulig at det vil være forskjeller mellom respondenter i hvor fremadskuende de er (Skog 2004: 89), og at disse forskjellene ikke bare er knyttet til tiden frem til pensjonstidspunktet⁷³. Det er imidlertid ikke mulig å kontrollere for hvor langt fremtidsperspektiv aktørene har. Også her kunne longitudinelle data vært til hjelp.

5.4 Noen forskningsmessige implikasjoner av funnene

Jeg vil kort kommentere noen mer generelle slutninger eller lærdommer man kan trekke fra analysene som er utført. Trolig bør man ikke utelukkende vektlegge de monetære sidene ved det å ha en partner. Videre antyder resultatene her en kompleksitet ved beslutningssituasjonen som tyder på at analyser, hvor man kun trekker inn partner (ja/nei) eller partners yrkesaktivitet

⁷³ Jeg kontrollerer for alder, som også kan ses som en kontroll for at aldersgrupper har gjort seg ulike planer alt etter hvor langt det er frem til pensjonstidspunktet.

(yrkesaktiv/trygdet/pensjonert), ikke er tilstrekkelige til å fange opp kompleksiteten en partner representerer i planleggingen av pensjonering⁷⁴.

Som man ser fra analysene av kvalitet i relasjonen og varighet i forholdet, er det ikke slik at alle forhold til partner har lik betydning ved planlegging av pensjonering. Det ser heller ut som at høy og lav kvalitet i relasjonen har vidt forskjellige implikasjoner for aktører som planlegger pensjonering. Et dårlig forhold kan trolig få aktøren til å utsette pensjoneringen, mens et godt kan fremskynde avgangen – relativt sett.

Mitt andre poeng gjelder de ikke-monetære sidene ved modellering av ekteskapet/samboerskap. Funnene her tyder på at man ikke bare må vektlegge de rent pekuniære forholdene ved pensjonering i forholdet til partneren. Det er heller ikke tilstrekkelig å ta utgangspunkt i partnerens arbeidsstatus for å si noe om aktørens pensjonering. Jeg har undersøkt kvalitet i relasjonen og relasjonens varighet. Trolig er det også andre aspekter ved relasjonen til partner som veier tungt når beslutningen om avgang skal tas. Selv om jeg har konsentrert meg om partneren, er det videre sannsynlig at også andre ikke-monetære forhold spiller en viktig rolle i pensjoneringen. Det kan for eksempel være forholdet til barn og barnebarn. Også dette kan nok med fordel settes på dagsorden for pensjonsforskningen.

5.5 Innspill til videre forskning

Jeg har allerede omtalt noen momenter som kan være aktuelle for fremtidig forskning – og som kan avhjelpe svakheter ved den foreliggende utformingen av undersøkelsen. Først og fremst så ville det vært interessant å se om man gjenfant de samme funnene som her i analyser av adferd. Det er interessant både for å sikre konklusjonene, men også for å si noe om forholdet mellom planer og adferd generelt.

Dernest så kunne longitudinelle data avhjulpet tvil rundt aldersforskjeller og kohortforskjeller i analysene. Slike data ville også vært mer robuste i forhold til at aktører er mer eller mindre langsiktige i sin planlegging.

Mer generelt, så argumenterer jeg for at ikke-monetære aspekter ved det å ha en partner, bør vektlegges mer. Det er trolig en rekke faktorer som påvirker beslutning om pensjonering som ennå ikke er belyst.

⁷⁴ Jamfør tidligere diskusjoner legger jeg til grunn at planlagt pensjonering har likheter med faktisk pensjoneringsadferd.

Appendiks

Appendiks A. Oversikt over manglende verdier i variabler

Tabell A.1 Oversikt over manglende opplysninger i variabler og hvilke tiltak som er gjort

	Mangler opplysninger (antall)	Hva er gjort
Utdanning (0-8)	40	Satt til gjennomsnitt (=4)
Inntekt	0	
Formue	0	
Kvalitet (0-4)		
Vi tenker likt om hva som er viktig i livet	36	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Vi går dårlig sammen	29	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Vi har et svært nært forhold til hverandre	33	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Vi har ofte konflikter	29	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Min partner forstår meg når jeg har problemer	43	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Min partner kritiserer meg ofte	34	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Hvordan vil du alt i alt beskrive forholdet til din partner?	32	Satt til gj.snitt hvis 2 eller færre mangler i batteri. Flere mangler: satt til null
Pensjonspoeng 1992-2000	0	
Alder	6	Ingenting, pga. av dikotom form
Offentlig sektor (privat=0)	5	Ingenting, pga. av dikotom form
Kvinne (mann=0)	0	
Gift eller samboer (andre sivilstander = 0)	0	
Partners arbeidsstatus		
Partner arbeider	26	Ingenting, pga. av dikotom form
Partner, ikke i arbeid, årsak	25	Ingenting, pga. av dikotom form
Aldersforskjell		
Partners alder	0	
Varighet forhold	173	Satt til null
Planlagt pensjonsalder		
"tenkt på"	7	Ingenting. Sysmis er utelatt
"besluttet"	9	Ingenting. Sysmis er utelatt
"hvilket tidspunkt"	6	Ingenting. Sysmis er utelatt

MERK: Vil ikke svare og vet ikke er ført opp som manglende opplysninger

Gjennomsnitt for variabler i hele tall er satt til nærmeste hele tall

Appendiks B. Kontroll av modell i tabell 4.3

Tabell B.1 Multippel logistisk regresjon av gifte og samboendes sannsynlighet for å ha planlagt tidligpensjon før 66 år, med hensyn til kjennetegn ved relasjonen til partner og utvalgte kontrollvariabler.

	Pensjonering før 66 år	
	<i>b</i>	s.e.
Konstantledd	-4,282 ***	1,141
Offentlig sektor (privat=0)	0,343 ***	0,099
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)		
45 – 49	0,193	0,143
50 – 54	0,380 *	0,151
55 – 59	0,463 **	0,172
60 – 62	0,240	0,226
63 – 65	-0,520	0,296
Utdanning (år)	0,196	0,176
Utdanning kvadrert	-0,009	0,007
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000		
Pensjonspoeng	0,972 ***	0,159
Pensjonspoeng kvadrert	-0,098 ***	0,019
Partners arbeidsstatus		
Pensjonert	0,646 *	0,267
Trygdet	0,060	0,173
Aldersforskjell	0,007	0,013
Aldersforskjell kvadrert	-0,002 *	0,001
Varighet forhold	-0,058 **	0,018
Varighet forhold kvadrert	0,002 ***	0,001
Kvalitet i relasjonen (0-4)	0,123 *	0,060
Kvinne (mann=0)	-0,068	0,129
-2 Log Likelihood	2902,92	
LR test: hele modellen vs. konstantledd	151,81***	df (18)
<i>N</i>	2417	

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Utvalget består av kun gifte og samboende.

Kommentar: Forskjellene fra resultatene i tabell 4.3 er relativt små med hensyn til variabler som er knyttet til mine hypoteser. Ellers kan man observere at «pensjonert partner» er signifikant – trolig på grunn av at respondenter i alderen 62-65 er inkludert i denne modellen.

Appendiks C. Kontroll av bortfall av respondenter

Tabell C.1 Har bortfall av respondenter noe å si for resultatene?

	Planlagt pensjon før 63 år							
	Respondenter < 63 år			Respondenter < 60 år		Endring <i>b</i>	Endring s.e.	
	<i>b</i>	s.e		<i>b</i>	s.e	(%)	(%)	
Konstantledd	-4,993 ***	0,515		-5,263 ***	0,535	5,4	3,9	
Gift eller samboer (andre sivilstander = 0)	0,311 **	0,108		0,281 *	0,111	-9,6	2,6	
Offentlig sektor (privat=0)	0,295 **	0,094		0,271 **	0,097	-8,2	3,1	
Kvinne (mann=0)	-0,079	0,106		-0,083	0,109	5,2	2,8	
Alder (referansekategori: 40 - 44 år)								
45 - 49	0,107	0,129		0,111	0,130	3,7	0,1	
50 - 54	0,478 ***	0,127		0,487 ***	0,127	1,9	0,2	
55 - 59	0,561 ***	0,132		0,572 ***	0,133	1,9	0,3	
60 - 62	-0,544 **	0,209						
63 - 65								
Utdanning (0-8)	0,452 *	0,185		0,536 **	0,192	18,6	3,6	
Utdanning kvadrert	-0,060 **	0,021		-0,068 **	0,021	13,0	3,4	
Gjennomsnitt pensjonspoeng 1992-2000								
Pensjonspoeng	1,321 ***	0,171		1,372 ***	0,180	3,9	5,2	
Pensjonspoeng kvadrert	-0,142 ***	0,021		-0,147 ***	0,022	4,0	6,0	
-2 Log Likelihood	3258,64			3053,23				
LR test: hele modellen vs. konstantledd	180,31***	df(11)		158,59***	df(10)			
N	2964			2718				

Kommentar: Et visst antall respondenter har gått av med pensjoner i alderen 60-62 og faller ut av utvalget. Dette kan gi opphav til seleksjonsproblemer. Her sammenholdes to logistiske regresjoner med og uten denne aldersgruppen. Resultatene viser ingen store forskjeller. Jeg konkluderer derfor med dette problemet ikke er særlig stort.

Litteraturliste

- Aakvik, Arild, Svenn-Åge Dahl & Kjell Vaage (2004), «Hvem går av med tidlig pensjon?». *Søkelys på arbeidsmarkedet*, Vol. 21, No. 1: 13-20
- Aakvik, Arild, Svenn-Åge Dahl & Kjell Vaage (2005), *Late Careers and Career Exits in Norway*. Bergen: SNF Working Paper Nr. 38/05
- Ajzen, Icek (1988), *Attitudes, Personality and Behaviour*. Milton Keynes: Open University Press
- Barstad, Anders (2000), «Sosial deltaking». I: Dag Ellingsen, red., *Sosialt Utsyn 2000*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Barth, Erling & Pål Schøne (2006), «Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn over livsløpet. Kohort eller karriere?». *Søkelys på arbeidsmarkedet*, Vol. 23, Nr. 2: 231-235
- Becker, Gary S. (1974), «A Theory of Marriage: Part II». *Journal of Political Economy*, Vol. 82: 511-26
- Becker, Gary S. (1981), *A Treatise on the Family*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Becker, Howard S. (1960), «Notes on the Concept of Commitment», *The American Journal of Sociology*, Vol. 66, Nr. 1: 32-40
- Blau, David M. (1998), «Labor Force Dynamics of Older Married Couples». *Journal of Labor Economics*, Vol. 16, No. 3: 595-629
- Blau, Peter (1964), *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley
- Blekesaune, Morten & Einar Øverbye (red.) (2003), *Familieendring, helse og trygd. Fire longitudinelle studier*. Oslo: NOVA Rapport 22/03
- Blekesaune, Morten & Per Erik Solem (2005), «Working Conditions and Early Retirement». *Research on Aging*, Vol. 27 No.1
- Blöndal, Sveinbjörn & Stefano Scarpetta (1998), *The Retirement Decision in OECD Countries*. Paris: OECD Economics Department Working Papers No. 202.
- Bohner, Gerd (2001), «Attitudes». I: *Introduction to Social Psychology*, red.: Hewstone, Miles og Wolfgang Stroebe. Malden: Blackwell Publishing
- Bourdieu, Pierre (1990), *The Logic of Practice*. Cambridge & Oxford: Polity Press & Blackwell Publishers
- Bratberg, Espen; Tor Helge Holmås & Øystein Thøgersen (2000): *Assessing the Effects of Early Retirement Programs. Discussion Paper 4/2000*. Bergen: Norges Handelshøyskole

- Brines, Julie & Kara Joyner (1999), «The Ties That Bind: Principles of Cohesion in Cohabitation and Marriage». *Journal of Family and Marriage*, Vol. 64: 333-355
- Bryant, W. Keith (1990), *The Economic Organization of the Household*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chatterjee, Samprit & Ali S. Hadi (2006), *Regression Analysis by Example*. Hoboken: John Wiley & Sons
- Cherlin, Andrew J. (1992), *Marriage, Divorce, Remarriage. Revised and Enlarged Edition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Cherlin, Andrew J. (2000), «Toward a New Home Socioeconomics of Union Formation». I: L. J. Waite, red., *The Ties That Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine De Gruyter
- Christophersen, Knut-Andreas (2004), *Databehandling og statistisk analyse med SPSS*, Oslo: Unipub forlag
- Coile, Courtney (2003), *Retirement Incentives and Couples' Retirement Decisions*. New York: National Bureau of Economic Research. (Nedlastet fra <http://hrsonline.isr.umich.edu/>) (lesedato: 13.11.2008)
- Coltrane, Scott & Randall Collins (2001), *Sociology of Marriage and the Family. Gender, Love and Property*. Belmont: Wadsworth/Thomson Learning
- Cooley, Charles Horton (1925), *Social Organization*. New York: Charles Scribner's Sons
- Dahl, Sverre Å., Øyvind A. Nilsen & Kjell Vaage (2003), «Gender Differences in Early Retirement Behaviour». *European Sociological Review*, Vol. 19 (2003): 179-198.
- Davey, Adam & Maximiliane Szinovacz (2004), «Dimensions of Marital Quality and Retirement». *Journal of Family Issues*, Vol. 25, No.4: 431-464
- Ekerdt, David J. & Stanley DeViney (1990), «On defining Persons as Retired». *Journal of Aging Studies*, Vol. 4, Nr.3: 211-229
- Ekerdt, David J., Karl Kosloski & Stanley DeViney (2000), «The Normative Anticipation of Retirement by Older Workers». *Research on Aging*, Vol. 22, Nr.1: 3-22
- Elster, Jon (1991), «Rationality and Social Norms». *Archives Européennes de Sociologie*, Vol. XXXII : 109-129
- Elster, Jon (2007), *Explaining Social Behavior. More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press

- Emerson, Richard M. (1976), «Social Exchange Theory», *Annual Review of Sociology*, Vol. 2: 335-62
- England, Paula & George Farkas (1986), *Households, Employment and Gender: A Social, Economic and Demographic view*. New York: Aldine Publishing Company
- Enjolras, Bernard & Axel W. Pedersen (1997), *Forventet pensjoneringsalder og pensjoneringsmønstre blant seniorene i staten*. Oslo: Fafo-notat 1997:20.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999), *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press
- Everitt, Brian & Graham Dunn (2001), *Applied Multivariate Data Analysis*. London: Arnold
- Favreault, Melissa M. & Richard W. Johnson (2002), «The family, Social Security and the Retirement Decision». I: Melissa M. Favreault, Frank J. Sammartino & C. Steuerle, red., *Social Security and the Family: Addressing Unmet Needs in an Underfunded System*. Eugene, Washington, D.C.: The Urban Institute Press.
- Fox, John (1997), *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Gambetta, Diego (1987), *Were they pushed or did they jump? Individual decision making in education*. Cambridge: Cambridge University Press & Universitetsforlaget.
- Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press
- Glenn, Norval (1990), «Quantitative Research on Marital Quality in the 1980s: A Critical Review». *Journal of Family and Marriage*, Vol. 52: 818-831
- Glenn, Norval (1998), «The Course of Marital Success and Failure in Five American 10-Year Marriage Cohorts». *Journal of Family and Marriage*, Vol. 60: 569-76
- Gustman, Alan L., Olivia S. Mitchell & Thomas L. Steinmeier (1995), «Retirement Measures in the Health and Retirement Study». *Journal of Human Resources*, Vol. 30: S57-S83
- Gustman, Alan L. & Thomas L. Steinmeier (2004a), *Personal Accounts and Family*. NBER Working Paper 10305. URL: <http://www.nber.org/papers/w10305> (lesedato: 13.11.2008)
- Gustman, Alan L. & Thomas L. Steinmeier (2004b), «Social Security, Pensions and Retirement Behaviour within the Family» *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 19: 723-737
- Haga, Oddbjørn. (2007), «Forventet pensjoneringsalder 1986-2006: Unge uførepensjonister trekker pensjonsalderen ned». *Arbeid og Velferd*, Nr.2: 40-44
- Hagestad, Gunhild O. (2003), «Aldring». I: Lise Kjølsvold og Ivar Frønes, red., *Det norske samfunn*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

- Halvorsen, Knut (1994), *Arbeidsløshet og arbeidsmarginalisering : levekår og mestring*. Oslo: Universitetsforlaget
- Hansen, Hans-Tore (1998), *Trygd – en midlertidig bro, eller en vei ut av arbeidsmarkedet?* SNF-rapport 16/98. Bergen: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning
- Hansen, Hans-Tore (1998), «Betydningen av individuelle valg i trygdekarrierer. Teoretiske og metodiske problemer». *Tidsskrift for velferdsforskning*, Vol. 1, Nr. 4 : 213-226
- Hansen, Thomas, Torbjørn Moum & Adam Shapiro (2007), «Relational and Individual Well-Being Among Cohabitors and Married Individuals in Midlife: Recent Trends From Norway». *Journal of Family Issues*, Vol. 28: 910-933
- Hatland, Aksel (1987), *Oslotrygden: fra nasjonal model til lokal fortidsleving*. Oslo: INAS Rapport
- Hedström, Peter (2005), *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Henkens, Kène (1999), «Retirement Decision and Spousal Support: A Multi-Actor Approach». *The Journal of Gerontology: Social Sciences*, Vol 54B, No 2, S63-S73
- Henretta, John C., Angela O’Rand & Christopher G. Chan (1993a), «Joint Role Investments and Synchronization of Retirement: A sequential Approach to Couples’ Retirement Timing». *Social Forces*, Vol.71, No. 4: 981-100
- Henretta, John C., Angela O’Rand & Christopher G. Chan. (1993b), «Gender differences in Employment after Spouses’ Retirement». *Research on Aging*, Vol.15, No. 2: 148-169
- Hernæs, Erik, Zhiyang Jia & Steinar Strøm (2001), *Retirement in Non-Cooperative and Cooperative Families*. CESifo Working Paper nr. 476 (mai 2001).
- Hernæs, Erik, Knut Røed & Steinar Strøm (2002), *Yrkesdeltagelse, pensjoneringsadferd og økonomiske insentiver. Rapport 4/2002*. Oslo: Stiftelsen Frischsenteret for samfunnsøkonomisk forskning
- Hjellbrekke, Johs. & Olav Korsnes (2006), *Sosial mobilitet*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Holmøy, Aina (2004), *Undersøkelse om livsløp, aldring og generasjon. Dokumentasjonsrapport*. Oslo: Statistisk sentralbyrå notat 2004/24
- Honig, Marjorie (1996), *Changes over Time in Subjective Retirement Probabilities*. HRS/AHEAD Working paper series No. 96-036. URL: <http://hrsonline.isr.umich.edu/> (lesedato: 13.11.2008)
- Hoyle, Rick & Jamieson Duvall (2004), «Determining the Number of Factors in Exploratory and Confirmatory Factor Analysis». I: David Kaplan, red., *The Sage Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences*. Thousand Oaks: Sage Publications

- Hurd, Michael D. (1990), «The Joint Retirement Decision of Husbands and Wives». I: David A. Wise. Red., *Issues in the Economics of Aging*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jia, Zhiyang (2004), *Retirement in a Household Framework. Dissertation for the Ph.D. Degree*. Oslo: Universitetet i Oslo
- Johnson, Richard W. & Melissa M Favreault (2001), *Retiring together or working alone: the impact of spousal employment and disability on retirement decisions*. Chestnut Hill, MA: Center for Retirement Research at Boston College. URL: <http://www.bc.edu/crr>
- Jolliffe, Ian. T. (1972), «Discarding Variables in a Principal Component Analysis, I: Artificial Data». *Applied Statistics*, Vol: 21: 160-73
- Kalmijn, Matthis & Christiaan W. S. Monden (2006), «Are the Negative effects of Divorce on Well-Being Dependent on Marital Quality?». *Journal of Family and Marriage*, Vol. 68, No. 5: 818-831
- Kennedy, Peter (2003): *A Guide to Econometrics. Fifth Edition*. Malden: Blackwell Publishing
- Kmenta, Jan (1997), *Elements of Econometrics. Second Edition*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Kohli, Martin & Martin Rein (1991), «The Changing Balance of Work and Retirement». I: Martin Kohli, Martin Rein, Anne-Marie Guillemard & Herman van Gunsteren, red., *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exit From the Labor Force*. Cambridge: Cambridge University Press
- Long, J. Scott (1997), *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Long, J. Scott & Jeremy Freese (2006), *Regression Models for Categorical Variables Using Stata. Second Edition*. College Station, Texas: Stata Press
- Manser, M & M. Brown (1979), «Bargaining Analyses of Household Decisions». I: C. B. Lloyd, E. S. Andrews & C. L. Gilroy, red., *Women in the Labor Market*. New York: Columbia University Press
- Manser, M & M. Brown (1980), «Marriage and Household Decision-Making: A Bargaining Analysis». *International Economic Review* Vol. 21 Nr.1: 31-44
- Maestas, Nicole (2001), *Labor, Love and Leisure: Complementarity and the timing of Retirement by Working Couples*. Berkeley: University of California. Upublisert notat. URL: <http://client.norc.berkeley.edu/soleweb/maestas.pdf> (lesedato: 13.11.2008)

- Mastekaasa, Arne (1994), «The Subjective Well-Being of the Previously Married: The Importance of Unmarried Cohabitation and Time Since Widowhood or Divorce». *Social Forces*, Vol. 73, Nr. 2: 665-92
- Mastekaasa, Arne (1994), «Marital Dissolution and Subjective Distress: Panel Evidence». *European Sociological Review*, Vol. 11, Nr. 2: 173-85
- Menard, Scott (2002), *Applied Logistic Regression. Second Edition*. Thousand Oaks; Sage Publications
- Midtsundstad, Tove (2002a), *AFP-pensjonisten: sliten – eller frisk og arbeidsfør? En analyse av tidlig pensjonering og bruk av AFP i privat sektor*. Oslo: Fafo-rapport 385
- Midtsundstad, Tove (2002b), *Vi har ikke bruk for deg lenger... Tidligpensjonering og bruk av AFP blant ingeniører i privat sektor*. Oslo: Fafo-notat 2002:13
- Midtsundstad, Tove (2004), *Hvor mange har rett til AFP?*. Oslo: Fafo-notat 2004:4
- Midtsundstad, Tove (2005), *Ikke nødvendigvis sliten. En analyse av tidligpensjonering og seniorpolitikk i staten*. Oslo: Fafo-rapport 482.
- Miller, Jane E. (2005), *The Chicago Guide to Writing about Multivariate Analysis*. Chicago: University of Chiago Press
- Mitchell, Michael N. & Xiao Chen (2005), «Visualizing Main Effects and Interactions for Binary Logit Models». *The Stata Journal*. Vol. 5, Nr. 1; 64-82
- Mykletun, Arnstein (2000), *Overgang fra arbeid til trygd: Attraksjon eller utstøting? Hovedoppgave i sosiologi*. Bergen: Universitetet i Bergen
- Myles, John (1989), *Old Age in the Welfare State. The Political Economy of Public Pensions. Revised Edition*. Lawrence: University Press of Kansas
- Myles, John (2002), «A New Social Contract for the Elderly?». I: Gøsta Esping-Andersen, red., *Why We Need a New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press
- Noack, Turid og Ane Seierstad (2003), «Heller jeg enn vi?». *Samfunnsspeilet*, No. 3/2003
- Nock, Steven L. (1995), «Commitment and Dependency in Marriage». *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 57, Nr. 2: 503-14
- Norges offentlige utredninger 1998:19, *Fleksibel Pensjonering*.
- Norges offentlige utredninger 2004:1, *Modernisert folketrygd. Bærekraftig utvikling for framtida*.
- Oppenheimer, Valerie Kincade (1988), «A Theory of Marriage Timing», *American Journal of Sociology*, 94(3): 563-91
- Pedersen, Axel W. (1997), *Mellom arbeid og pensjon. Rapport fra en spørreundersøkelse*. Oslo: Fafo-Rapport 223.

- Pedersen, Axel W. (1999), *The Taming of Inequality in Retirement: a Comparative Study of Pension Policy Outcomes*. Oslo: Fafo-Rapport 317.
- Pedersen, Axel W. (2005), *Two Technical Choices with Critical Implications. Issues in Scandinavian Pension Reform*. Oslo: NOVA skriftserie 6/05.
- Pedersen, Axel W. & Charlotte Koren (2006): «Mens vi venter på pensjonsreformen». *Søkelys på arbeidsmarkedet*, Vol. 23, No. 1: 105-113
- Pienta, Amy M. & Mark D. Hayward (2002), «Who Expects to Continue Working After Age 62? The Retirement Plans of Couples». *Journal of Gerontology*, Vol. 57B, Nr. 4: S199-S208
- Pienta, Amy M. (2003), «Partners in Marriage: An Analysis of Husbands' and Wives' Retirement behaviour». *The Journal of Applied Gerontology*, Vol. 22, No. 3: 340-358.
- Raymo, James M. & Megan M. Sweeney (2006), Work-Family Conflict and Retirement Preferences, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, Vol. 61B, Nr.3: S161-S169
- Ringdal, Kristen (2001), *Enhet og mangfold*, Bergen: Fagbokforlaget
- Røed, Knut & Fredrik Haugen (2003), «Early Retirement and Economic Incentives – Evidence from a Quasi-Natural Experiment». *Labour*, Vol. 17, Nr.2: 203-228
- Sabatelli, Ronald M. (1988), «Measurement Issues in Marital Research: A Review and Critique of Contemporary Survey Instruments». *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 50, No. 4: 891-915
- Sejersted, Francis (2005), *Sosialdemokratiets tidsalder: Norge og Sverige i det 20. århundre*. Oslo: Pax
- Skog, Ole Jørgen (1998), *Å forklare sosiale fenomener. En regresjonsbasert tilnærming*, Oslo: Ad Notam Gyldendal
- Skog, Ole Jørgen (2004), *Å forklare sosiale fenomener. En regresjonsbasert tilnærmingg. Revidert og utvidet utgave*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Skog, Ole Jørgen (2006), *Skam og skade. Noen avvikssosiologiske temaer*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Slagsvold, Britt & Per Erik Solem (2005), *Morgendagens eldre. En sammenligning av verdier, holdninger og atferd blant dagens middelaldrende og eldre*. Oslo: NOVA Rapport Rapport 11/05
- Slagsvold, Britt & Svein Olav Daatland (2006), *Eldre år, lokale variasjoner. Resultater fra Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon.*, Oslo: NOVA Rapport 15/06
- Snartland, Vemund (1997), *Retirement Pensions and the Early Retirement Problem*. Oslo: NOVA mimeo

- Snartland, Vemund & Einar Øverbye (2003), *Skal jeg bli eller skal jeg gå? Pensjonsforventninger hos lærere og ingeniører*. Oslo: NOVA Rapport 21/03.
- Solem, Per Erik & Reidar Mykletun (1996), *Arbeidsmiljø og yrkesavgang. Effekter av arbeidsmiljø på sannsynligheten for tidlig avgang fra yrkeslivet*. Oslo: Norsk Gerontologisk Institutt Rapport 2/96
- Solem, Per Erik (2001), *For gammel? Kunnskapsstatus om aldring, arbeid og pensjonering*. Oslo: NOVA Rapport 4/01
- Solem, Per Erik & Morten Blekesaune (2004), «Arbeid og pensjonering – vil interessen for arbeid endres». I: Britt Slagsvold & Per Erik Solem, red., *Morgendagens eldre. En sammenligning av verdier, holdninger og atferd blant dagens middelaldrende og eldre*. Oslo: NOVA Rapport 11/05, s. 169-180
- Solem, Per Erik & Morten Blekesaune (2005), Working Conditions and Early Retirement. *Research on Aging*, Vol. 27, No 1.: 3-30.
- Spanier, Graham B. (1976): «Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads». *Journal of Marriage and the Family*. Vol. 42: 15-27
- Stefansen, Kari (2000), «Beslutning om tidligpensjonering i lys av fortid og framtid: Spiller kjønn noen rolle?». Oslo: HiO-rapport 2000 nr 14
- Stinchcombe, Arthur L. (2005), *The Logic of Social Research*. Chicago: University of Chicago Press
- Stortingsmelding nr. 12, 2004-5, *Pensjonsreform – trygghet for pensjonene*.
- Stortingsmelding nr. 5, 2006-7, *Opptjening og uttak av alderspensjon i folketrygden*
- Szinovacz, Maximiliane (1996), «Couples' Employment/Retirement Patterns and Perceptions of Marital Quality». *Research on Aging*, Vol. 18, Nr 2: 243-268
- Szinovacz, Maximiliane og Stanley DeViney (2000), «Marital Characteristics and Retirement Decisions». *Research on Aging*, Vol. 22, Nr. 5: 470-498
- Thorsen, Kirsten (2002), *Life-course Perspective in Aging Research*. Oslo: NOVA Skriftserie 5/02.
- Thøgersen, Øystein, Espen Bratberg & Tor Helge Holmås (1998), *Normer, incentiver og tidligpensjonering*. Bergen: SNF rapport 33/98
- VanLaningham, Jody, David R. Johnson & Paul Amato (2001), «Marital Happiness, Marital Duration, and the U-shaped Curve: Evidence from a Five-Wave Panel». *Social Forces*, Vol. 79, No. 4: 1313-1341

- Weber, Max (1995 [1920]), *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo: Gyldendal norsk forlag
- Weber, Max (1978), *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press
- Wright, Daniel B. (1997), *Understanding Statistics. An Introduction for the Social Sciences*. London: SAGE Publications Ltd.
- Zeller, Richard A. & Edward G. Carmines (1980): *Measurement in the Social Sciences. The Link Between Theory and Data*. Cambridge: Cambridge University Press
- Østby, Lars (2004), «Den norske eldrebølgen: Ikke blant Europas største, men dyrt kan det bli». *Samfunnsspeilet*, No. 1/2004
- Østerberg, Dag (1993), *Fortolkende Sosiologi I*. Oslo: Universitetsforlaget AS
- Østerberg, Dag (2005), *Jean-Paul Sartre. Filosofi, kunst, politikk, privatliv*. Oslo: Gyldendal
- Østerberg, Dag & Fredrik Engelstad (1995), *Samfunnsformasjonen. En innføring i sosiologi*. Oslo: Pax forlag
- Øverbye, Einar (1991), *Offentlige og private pensjoner i norden: en analyse av deres fremvekst og samfunnsøkonomiske konsekvenser*. Oslo: INAS Rapport
- Øverbye, Einar (1996), «Public and Occupational Pensions in the Nordic Countries». I: Michael Shalev, red., *The Privatization of Social Policy? Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*. Houndmills: Macmillan

– Alle kilder som er brukt i denne oppgaven er oppgitt –

Antall ord: 32 429